

Krzysztof Urbaniak

(Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu)

PŁEĆ A REALIZACJA PRAW WYBORCZYCH

ABSTRACT

GENDER AND THE EXERCISE OF VOTING RIGHTS

Women's voting rights and exercise thereof are the subjects of a dispute unfolding on normative, cultural, ideological, and emotional levels. For a considerable period of time said dispute concerned granting women full suffrage, which was perceived as an element of the realization of a general rule of equality. Since the second part of the twentieth century, we have been witnessing yet another chapter in the dispute surrounding women's suffrage concerning the introduction of mechanisms promoting women in the election process both inside political parties and in the normative sphere, using such instruments as electoral gender quotas, parity, and the so-called „zipper rule” for electoral lists. This article analyzes the issue of women's suffrage, including gender census and political and legal conditions for introducing reverse discrimination, used to increase the representation of women on electoral lists. The author attempts to answer the question of whether gender is a relevant factor in exercising voting rights and to what degree the realization of the constitutional principle of equality is compatible with introducing into the legal system instruments whose aim is to strengthen the representation of women in representative bodies.

KEYWORDS: women, voting rights, gender census, principle of equality, quotas and parity

SŁOWA KLUCZOWE: Kobiety, prawa wyborcze, cenzus płci, zasada równości, kwoty i partytety

Prawa wyborcze kobiet i ich realizacja stanowiły i stanowią przedmiot gorącego sporu politycznego, a także równie gorącej debaty naukowej. Spór ten toczy się od wieków na wielu poziomach: normatywnym,

kulturowym, ideologicznym oraz emocjonalnym¹. Posiada on jednak różne odsłony. Długi czas spór ogniskował się wokół przyznania kobietom pełni praw wyborczych i zrównania ich w tym względzie z mężczyznami. Proces przyznawania praw wyborczych kobietom zapoczątkowany w ostatnich latach XIX wieku, został *de facto*, poza pojedynczymi wypadkami, zakończony w XX wieku². Równolegle, od II połowy XX wieku jesteśmy świadkami kolejnej odsłony sporu wokół praw wyborczych kobiet dotyczącego wprowadzania mechanizmów promujących kobiety w procesie wyborczym, zarówno na poziomie wewnątrzpartyjnym, jak i normatywnym, za pomocą takich instrumentów jak kwoty wyborcze, parytety czy zasada suwaka na listach kandydatów³. Obecnie instrumenty te

- 1 J.S. Mill, *On Liberty*, London 1859; J.S. Mill, *The Subjection of Women*, London 1869; S. Szanter, *Socjologia kobiety*, Wyd. B. Kądziela, Warszawa 1948; M.O.A. de Gouges, *Les Droits de la Femme*, Paris 1791; M. Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Women: with Strictures on Political and Moral Subjects*, London 1792; M.S. Ellis, *The Women of England. Their Social Duties and Domestic Habits*, London 1839. Zob. także: J.S. Mill, *Listy o sytuacji kobiet*, „Studia Humanistyczne” 2008, T. 6.
- 2 Zob. m.in.: J.H. Baker, *Votes for Women: The Struggle for Suffrage Revisited*, Oxford University Press, Oxford 2002; A.L. Sneider, *Suffragists in Imperial Age: U.S. Expansion and the Women Question, 1870–1929*, Oxford University Press, Oxford 2008; R.J. Mead, *How the Vote Was Won: Women Suffrage in the Western United States, 1868–1914*, New York University Press, New York 2004; S. Holton, *Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain, 1900–1918*, Cambridge 1986; M. Pugh, *Votes for Women in Britain 1867–1928*, Historical Association, London 1994; H.L. Smith, *The British Women's Suffrage Campaign 1866–1928*, Seminar Studies in History, Longman 2007; R. Huard, *Le suffrage universel en France (1848–1946)*, Aubier 1991. W polskiej literaturze przedmiotu zob. K. Skotnicki, *Zasada powszechności w prawie wyborczym*, Łódź 2000, rozdz. II, cz. 1; G. Ulicka, *Demokracja a prawa polityczne kobiet we Francji*, [w:] *Państwo – Demokracja – Samorząd. Księga Jubileuszowa na sześćdziesięciopięciolate Profesora Eugeniusza Zielińskiego*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1999; A. Żukowski, *Wyborczy cenzus płci – spojrzenie historyczne i globalne*, [w:] *Interpretacje polityki. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Mariuszowi Gulczyńskiemu w 80. rocznicę urodzin*, pod red. R. Bäkera, W. Hładkiewicz, A. Mańkiewicz, R. Potockiego, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2010; A. Żukowski, *Partycypacja wyborcza kobiet – wyzwania i dylematy*, Centrum Studiów Wyborczych, TNOiK – Dom Organizatora, Toruń 2011.
- 3 D. Dahlerup, *Electoral Gender Quotas: Between Equality of opportunity and Equality of Result*, „Representation” 2007, vol. 43, no. 2; D. Dahlerup (ed.), *Women, Quotas and Politics*, Routledge, London 2006; R. Inglehart, P. Norris, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge University Press, New

obowiązują na poziomie partyjnym (statuty i regulaminy wewnętrzpartyjne) lub ustawowym w ponad 100 państwach, a w większości z nich

York 2003; R. Inglehart, P. Norris, C. Welzel, *Gender Equality and Democracy*, „Comparative Sociology” 2003, vol. 1, no. 3–4, s. 321–346; M.L. Krook, S. Childs (eds.), *Women, Gender and Politics: A Reader*, Oxford University Press, Oxford 2010; J.P. Norris, *The Impact of Electoral Reform on Women’s Representation*, „Acta Politica” 2006, vol. 41, s. 197–213; P. Norris Boulder, *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Lynne Reinner Press, Colorado 1987; P. Norris, M. Githens, J. Lovenduski (eds.), *Different Voices, Different Roles: Women and Politics in the United States and Europe*, New York 1994; P. Norris, J. Lovenduski (eds.), *Gender and Party Politics*, Sage Publications, London 1993; P. Norris, J. Lovenduski (eds.), *Women in Politics*, Oxford University Press, Oxford 1996; M.L. Krook, *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform Worldwide*, Oxford University Press, Oxford 2009; M.L. Krook, F. Mackay (eds.), *Gender, Politics and Institutions: Towards a Feminist Institutionalism*, Palgrave Macmillan 2011; W polskiej literaturze przedmiotu, zob. M. Chmaj, *Kwoty wyborcze i problem parytetu płci w Kodeksie wyborczym*, [w:] *Aktualne problemy prawa wyborczego*, pod red. B. Banaszaka, A. Bisztygi, A. Feji-Paszkiwicz, Zielona Góra 2015; M. Chmaj, *Parytet płci w kodeksie wyborczym*, [w:] *Kodeks wyborczy. Wstępna ocena*, pod red. K. Skotnickiego, Warszawa 2011; A. Bisztyga, *Równy status kobiet i mężczyzn – nowe wyzwania dla polskiego legislatora. Aspekt konstytucyjny*, [w:] *Zasada równości w prawie*, pod red. H. Zięby-Załuckiej, M. Kijowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003; P. Uziębło, *Parytety płci i kwoty na listach wyborczych – za i przeciw*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 1; K. Urbaniak, *Electoral Gender Quota Systems in European Perspective. The Principle of Equality versus Compensatory Measures*, [w:] *Some Issues on Women in Political Media and Socio-economic Space*, pod red. I. Andruszkiewicz, A. Balczyńskiej-Kosman, UAM, Poznań 2012; K. Urbaniak, *Parytety i kwoty wyborcze a Konstytucja RP*, „Przegląd Politologiczny” 2011, nr 2; M. Fuszara, *Kobiety, mężczyźni i parytety*, „Analizy i Opinie” 2009, nr 98, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009; G. Kryszewski, *Kształtowanie reprezentacji parlamentarnej kobiet w świetle standardów wyborów demokratycznych*, [w:] *Zagadnienia prawa parlamentarnego. Materiały z XLVIII Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego, Serock, 1–3 czerwca 2006 r.*, red. M. Granat, Wyd. Sejmowe, Warszawa 2007; E. Malinowska, *Feminizm europejski. Demokracja parytetowa a polski ruch kobiet. Socjologiczna analiza walki o równouprawnienie płci*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002; R. Siemieńska, *Płeć, zawód, polityka. Udział kobiet w życiu publicznym w Polsce*, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1990; R. Siemieńska, *Płeć a wybory. Od wyborów parlamentarnych do wyborów prezydenckich*, Instytut Studiów Społecznych, Warszawa 1997; O. Barburska, *Czynniki determinujące udział kobiet w sprawowaniu władzy politycznej w krajach Europy Zachodniej*, „Studia Europejskie” 2002, nr 2; *Płeć, wybory, władza*, red. R. Siemieńska, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2005; S. Spurek, *Partie, kobiety, wybory*, Centrum Praw Kobiet, Łódź 2002; Ł. Wawrowski,

wprowadzono te uregulowania w ostatnich 20 latach⁴. Co warte podkreślenia w pierwszej odsłonie analizowanego sporu głównym wyznacznikiem podejmowanych reform było dążenie do pełnej realizacji zasady równości, w jej „czystej postaci”. Jeśli zaś chodzi o drugą odsłonę, to punktem odniesienia nie jest zasada równości, a jej reinterpretacja, albo jak twierdzą niektórzy przedstawiciele doktryny – nadinterpretacja. Artykuł analizuje problematykę dotyczącą praw wyborczych kobiet, w tym cenzusu płci oraz politycznych i prawnych uwarunkowań wprowadzania instrumentów pozytywnej dyskryminacji, służących zwiększeniu reprezentacji kobiet na listach wyborczych. W pracy podjęto próbę odpowiedzi na pytanie czy płeć jest czynnikiem relewantnym w realizacji praw wyborczych oraz w jakim zakresie realizacja konstytucyjnej zasady równości jest do pogodzenia z wprowadzaniem do systemu prawnego instrumentów mających na celu wspomaganie przedstawicielstwa kobiet w organach przedstawicielskich.

I

Współczesne standardy zasady powszechności wyborów przyznające prawa wyborcze prawie wszystkim dorosłym obywatelom, a często także i obcokrajowcom⁵, traktowane są jako coś oczywistego i naturalnego. W przeszłości prawa wyborcze ograniczone były licznymi cenzusami, tj. włączeniami o charakterze podmiotowym⁶.

Polityka równych szans. Instytucjonalne mechanizmy zwiększania partycypacji kobiet w strukturach politycznych na przykładzie państw Unii Europejskiej, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2007; A. Żukowski, *Wybory a reprezentacja polityczna kobiet*, „Studia Wyborcze” 2007, nr 3; D. Łukasz, *Parytet płci w regulacjach wybranych państw UE*, „Analizy BAS” 2010, nr 6.

- 4 S. Franceschet, M.L. Krook, J.M. Piscopo, *The Impact of Gender Quotas: A Research Agenda*, Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Toronto, Canada, September 3–6, 2009, s. 3.
- 5 Zob. H. Waldrauch, *Electoral rights for foreign nationals: a comparative overview of regulations in 36 countries*, National Europe Centre Paper No. 73, Paper presented to conference entitled: The Challenges of Immigration and Integration in the European Union and Australia, 18–20 February 2003, University of Sydney, https://digitalcollections.anu.edu.au/bitstream/1885/41780/3/waldrauch_paper.pdf (dostęp: 3.10.2015).
- 6 Zob. szerzej: K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 31. i n.

Jednym z najdłużej utrzymujących się cenzusów występujących na gruncie prawa wyborczego był cenzus płci. Wykluczenie kobiet z udziału w życiu publicznym miało przede wszystkim podłoże kulturowe i było konsekwencją powszechnie akceptowanych wówczas poglądów przyjmujących tradycyjną rolę kobiety w społeczeństwie⁷. Dopiero z końcem XIX wieku podjęta zostaje w wielu państwach poważna debata dotycząca przyznania praw wyborczych kobietom. Należy pamiętać także, że wiek XIX, to okres powolnego otwierania się prawa wyborczego na coraz szersze rzesze mężczyzn, poprzez obniżanie, a w efekcie całkowite zniesienie, cenzusu majątkowego.

Aby oddać w pełni podstawy ideowe funkcjonowania cenzusu płci oraz ukazać w pełniejszy sposób „klimat” przedstawianego sporu, warto przytoczyć co pisał jeszcze na początku XX wieku jeden z najwybitniejszych znawców prawa konstytucyjnego swojej epoki, francuski prawnik Adhémar Esmein, profesor historii prawa i prawa konstytucyjnego na Uniwersytecie w Paryżu, odnosząc się do dyskusji o przyznaniu praw wyborczych kobietom:

[...] Polityczne prawo wyborcze kobiet nie jest ani zgodne z zasadami ani pożyteczne dla społeczeństwa. Nie wątpliwie – ani niższość zasadnicza, ani niezdolność naturalna nie każe pozbawiać kobiet praw wyborczych. Inteligencja ich jest taka sama, jak i mężczyzn, a w klasach robotniczych częstokroć nawet bardziej rozwinięta. Działają jednak inne motywy: do tej reformy wrogo jest usposobione instynktownie uczucie ogółu świata cywilizowanego, a zdaje mi się, że w tym samym duchu przemawia rozsądek. Od samych związków ludzkości ustalił się naturalny, stale zachowywany i wciąż potęgujący się podział pracy i funkcji obu płci. Mężczyźni przypadły w udziale: życie społeczne i związana z niem działalność; kobiecie – piecza za domowym ogniskiem, doniosłe zadanie początkowego wychowania dzieci. Z biegiem czasu wychowanie i wpływy dziedziczności rozwinęły i umocniły w mężczyźnie i kobiecie zdolności, odpowiadające zróżnicowanej w ten sposób ich roli społecznej. [...] Tak więc wykluczenie kobiet nie jest wyrazem czyjejś samowoli: wypływa ono z zasadniczego podziału pracy między obu płciami, który istniał, jeżeli nie od początku rodu ludzkiego, to przynajmniej od początku cywilizacji. Żądać prawa wyborczego dla kobiet jest rzeczą równie nierozsądną, jak n.p. chcieć je pociągnąć do służby wojskowej⁸.

⁷ *Ibidem*, s. 31; A. Żukowski, *Wyborczy cenzus płci...*, *op. cit.*, s. 183.

⁸ A. Esmein, *Prawo konstytucyjne*, tłum. W. Konopczyński, K. Lutostański, wyd. 2 (według wyd. 6 z 1914 r.), Warszawa 1921, s. 276–277.

Do przytoczonych argumentów nawiązujących do różnych funkcji obu płci w społeczeństwie dodać można jeszcze kilka innych. Przeciwnicy partycypacji wyborczej kobiet odwołując się do ogólnie utrwalonych stereotypów wskazywali także na to, że w swoim działaniu, znacznie częściej niż mężczyźni, kierują się one uczuciami i emocjami, mają predyspozycje do częstej zmiany zdania, przez co prowadzona przez nie polityka mogłaby być bardziej chwiejna czy popadająca w skrajności. Przykładem podejścia do problemu praw wyborczych kobiet niech będzie rysunek satyryczny opublikowany w „Punch Magazine” w 1918 roku ukazujący wiecujące kobiety, domagające się prawa do korekty głosu oddanego w wyborach (Zob. ryc. 1).

W dyskusji o przyznaniu praw wyborczych podnoszono także, że przy ewentualnym korzystaniu z nich kobiety będą pozostawały pod wpływem mężów, ojców czy opiekunów⁹, a w krajach katolickich także

“WHAT’S THE DISTURBANCE IN THE MARKET-PLACE?”
 “IT’S A MASS MEETING OF THE WOMEN WHO’VE CHANGED THEIR MINDS SINCE THE MORNING AND WANT TO
 ALTER THEIR VOTING-PAPERS.”

Ryc. 1. (Cóż to za zamieszanie na targowisku? To wiec kobiet, które zmieniły zdanie od porannego głosowania i chcą poprawić swoje karty do głosowania)

Źródło: M. Pugh, *The Evolution of British Electoral System 1832–1987*, The Historical Association, London 1988, s. 25. (Punch Magazine 18.12.1918 r.).

⁹ K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 31. i n.; J. Makowski, *Zarys prawa wyborczego*, Warszawa 1918, s. 10.

– kleru¹⁰. We Francji, podobnie jak w przypadku służących i włóczęgów, nie uznano ich za świadome i niezależne elementy narodu politycznego¹¹. Obawiano się, że przyznanie praw wyborczych kobietom może doprowadzić do różnicy zdań w małżeństwie i w efekcie będzie to zarzewiem rozvodu¹². Jednak, jak już podniesiono wcześniej, głównym argumentem odsunięcia kobiet od korzystania z praw wyborczych były różnie zakreślone role społeczne, wynikające z podziału na domenę publiczną, w której realizowana jest polityka, będącą właściwą dla mężczyzn i domenę prywatną, skoncentrowaną wokół domu i rodziny, będącą właściwą dla kobiet¹³.

W tle przedstawionych argumentów znajdował się aspekt być może najważniejszy – demograficzno-polityczny. Kobiety stanowiły nieco ponad połowę dorosłej populacji w poszczególnych państwach. Obawa przed nieznanym, czyli przed tym jak zachowa się nowa grupa wyborców, kogo poprze, czy nie dokona zasadniczych przesunięć na scenie politycznej, paraliżowała jakiegokolwiek reformy w sprawie praw wyborczych dla kobiet¹⁴.

II

Od drugiej połowy XIX wieku obraz kobiet w społeczeństwie ulegał stopniowemu przewartościowaniu. Z jednej strony dominowało ugruntowane przez wieki stanowisko co do roli społecznej kobiet, z drugiej jednak zaczęły się pojawiać coraz liczniejsze głosy nawołujące do rewizji obowiązującego sposobu myślenia¹⁵. Wskutek działalności sufrażystek (od łac. *suffragium*, głos wyborczy) oraz innych ruchów i organizacji wspierających prawa kobiet, uzyskały one w niektórych państwach

10 B. Zdaniuk, *Wybory parlamentarne we Francji 1789–1914. Problem reprezentatywności wyboru*, Warszawa 2005, s. 206; A. Żukowski, *Partycypacja wyborcza kobiet...*, *op. cit.*, s. 5–6.

11 *Ibidem*, s. 201.

12 *Ibidem*, s. 206.

13 M. Perrot, *Les femmes et la citoyenneté en France. Histoire d'une exclusion*, [w:] A. Le Bras-Chopard, J. Mossuz-Lavau (eds.), *Les femmes et la politique*, L'Harmattan, Paris 1997, s. 34–35.

14 A. Żukowski, *Wyborczy cenzus płci...*, *op. cit.*, s. 184.

15 G. Ulicka, *Demokracja a prawa polityczne kobiet...*, *op. cit.*, s. 588 i n.

dostęp do szkolnictwa i pracy zawodowej. Postulaty ruchów kobiecych wspierane były w niektórych państwach przez partie zaliczane do nurtu socjalistycznego¹⁶.

Ideowe podstawy walki o prawa wyborcze kobiet znaleźć możemy już wiek wcześniej u takich myślicieli jak Jean Antoine Nicolas Caritat markiz de Condorcet (1743–1794) oraz John Stuart Mill (1806–1873). J-A de Condorcet uważany jest prekursora ruchu na rzecz przyznania praw wyborczych kobietom. Swoje poglądy w omawianej kwestii wyłożył już w trakcie rewolucji francuskiej w 1790 roku w artykule pt. *De l'admission des femmes au droit de cité (O nadaniu praw obywatelskich kobietom)*¹⁷, gdzie opowiadał się za pełnym równouprawnieniem kobiet we wszystkich sferach życia. Z kolei J.S. Mill należał do najbardziej aktywnych zwolenników równouprawnienia wyborczego w II poł XIX wieku. Był m.in. przewodniczącym Stowarzyszenia na Rzecz Przyznania Praw Wyborczych Kobietom (*Women's Suffrage Society*)¹⁸. W swoich licznych publikacjach nawoływał on do zrównania praw mężczyzn i kobiet, postulował przyznania kobietom praw wyborczych oraz angażował się w walkę ze stereotypami dotyczącymi roli kobiet w społeczeństwie¹⁹. J.S. Mill jako pierwszy w historii przeniósł dyskusję nad prawami wyborczymi dla kobiet na forum parlamentu, składając w tej sprawie stosowny projekt w brytyjskiej Izbie Gmin w 1867 roku²⁰. Z kolei jeśli chodzi o przedstawicielki ruchów feministycznych zwykle wskazuje się na twórczość Marry

16 K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 32.

17 *Condorcet: political writings (Cambridge Texts in the History of Political Thought)*, ed. S. Lukes, N. Urbinati, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 156 i n.

18 A. Żukowski, *Wyborczy cenzus płci...*, *op. cit.*, s. 184.

19 Zob. w szczególności: J.S. Mill, *The Subjection of Women*, Longmans, Green, Reader and Dyer, London 1869; J.S. Mill, *The subjection of women*, [w:] A.E. Cudd, R.O. Andreasen, *Feminist theory: a philosophical anthology*, Wiley-Blackwell 2005, s. 17 i n.; Zob. także: J. Annas, *Mill and the Subjection of Women*, „Philosophy” 1977, vol. 52, s. 179 i n.; M.L. Shanley, *Marital Slavery and Friendship: John Stuart Mill's Subjection of Women*, „Political Theory” 1981, nr 2, s. 229 i n.

20 J.S. Mill jako poseł reprezentujący okręg Westminster w Izbie Gmin (1865–1868) złożył poprawkę do projektu ustawy *Parliamentary Reform Bill* z 1867 roku, która przyznawała prawa wyborcze kobietom na tych samych zasadach co mężczyznom (z zachowaniem przewidzianych prawem cenzusów – np. cenzusu majątkowego). Zob. B. Whitfield, *The Extension of the Franchise, 1832–1931*, Heinemann, 2001, s. 134; M. Pugh, *Votes for Women in Britain 1867–1928*, The Historical Association, London 1994, s. 6 i n.; A. Żukowski, *Partycypacja wyborcza kobiet...*, *op. cit.*, s. 6.

Wollstonecraft (1759–1797) i Sarah Stickney Eblis (1812–1872)²¹, jako na miarodajne stanowisko tego środowiska²². We wszystkich publikacjach postulujących objęcie prawami wyborczymi kobiet, na równi z mężczyznami odwoływano się do fundamentalnej zasady równości, podnosząc że różnica płci, a także utrwalone przez wieki role społeczne mężczyzn i kobiet, nie mogą być czynnikiem różnicującym w przypadku korzystania z praw politycznych.

Proces przyznawania praw wyborczych kobietom był rozciągnięty w czasie. Rozpoczyna się w latach 60. XIX wieku i biorąc pod uwagę niewielkie państwa w których kobiety nie posiadają praw wyborczych, trwa do dziś. Po raz pierwszy kobiety uzyskały prawa wyborcze w Terytorium Wyoming w Stanach Zjednoczonych w 1867 roku, po czym stopniowo uzyskiwały je także w innych stanach i terytoriach²³. Formalnie pełne praw wyborczych dla kobiet wprowadzono w USA na mocy XIX poprawki do Konstytucji w 1920 roku²⁴. W większości opracowań dotyczących zagadnień związanych z przyznawaniem praw wyborczych podaje się, że pierwszym państwem, które przyznało czynne prawo wyborcze kobietom w wyborach do parlamentu była Nowa Zelandia w 1893 roku²⁵.

W Europie prawo wyborcze kobiety uzyskały najwcześniej w Finlandii w 1906 roku, w Norwegii w 1907 roku (w wyborach lokalnych w 1901 roku) oraz w Danii w 1908 roku. Charakterystyczny jest przypadek Norwegii, gdzie przyznanie praw wyborczych kobietom, nie wiązało się z zrównaniem ich w prawach z mężczyznami. Oprócz ukończenia 25 lat (wyższy cenzus wieku), kobiety musiały jednocześnie mieć ukończoną szkołę podstawową (cenzus wykształcenia) i płacić odpowiedniej

21 M. Wollstonecraft, *A Vindication of the Right of Women: with Strictures on Political and Moral Subjects*, Peter Edes for Thomas and Andrews, Boston 1792, M.S. Ellis, *The Women of England. Their Social Duties and Domestic Habits*, Fisher, Son & Co, London 1839.

22 A. Żukowski, *Wyborczy cenzus płci...*, *op. cit.*, s. 184.

23 K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 33.

24 J.R. Vile, *A Companion to the United States Constitution and its Amendments*, 6th ed., Santa Barbara 2015, s. 209–211; G. Anastaplo, *The Amendments to the Constitution. A Commentary*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1995, s. 191–192; P. Laidler, *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki. Przewodnik*, Kraków 2007, s. 153–155.

25 Zob. A. Żukowski, *Wyborczy cenzus płci...*, *op. cit.*, s. 185; K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 37; P. Grimshaw, *Women's Suffrage in New Zealand*, Oxford University Press, 1972.

wysokości podatki od dochodu (cenzus majątkowy). Pełne zrównanie prawa wyborczego kobiet i mężczyzn nastąpiło tam dopiero w wyborach parlamentarnych w 1913 r.²⁶ Proces przyznawania praw wyborczych kobietom dużą dynamikę osiąga po I wojnie światowej, kiedy prawa te przyznano kobietom w ponad 20 państwach (m.in. Holandia, Niemcy, Szwecja, Belgia, Wielka Brytania i Polska – zob. Tabela 1). Kolejna grupa państw przyznała prawa wyborcze kobietom bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej (m.in. Bułgaria, Francja, Jugosławia, Malta i Włochy – zob. Tabela 1). Pomimo przyznania praw wyborczych kobietom w większości państw europejskich w I poł. XX wieku, w niektórych proces ten napotykał wiele problemów. Dla przykładu w Szwajcarii, w której kobiety posiadały prawa wyborcze w wyborach gminnych i kantonalnych, w wyborach parlamentarnych na szczeblu federalnym uzyskały je dopiero w 1971 roku²⁷.

Tabela 1. Przyznawanie praw wyborczych kobietom w wybranych państwach (porządek chronologiczny)

Państwo	Przyznanie praw	
	Czynne prawo wyborcze	Bierne prawo wyborcze
Nowa Zelandia	1893	1919
Australia	1902	1902
Finlandia	1906	1906
Norwegia	1913	1907
Dania	1915	1915
Islandia	1915	1915
Kanada	1917	1920
Austria	1918	1918
Estonia	1918	1918
Niemcy	1918	1918
Irlandia	1918	1928
Kirgistan	1918	1918

²⁶ K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 35.

²⁷ K. Prokop, *Szwajcaria*, [w:] *Systemy ustrojowe państw współczesnych*, red. S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok 2012, s. 227.

Państwo	Przyznanie praw	
	Czynne prawo wyborcze	Bierne prawo wyborcze
Litwa	1918	1918
Łotwa	1918	1918
Polska	1918	1918
Rosja Radziecka	1918	1918
Węgry	1918 (1920)	1920
Wielka Brytania	1918 (1928)	1918
Belgia	1919	1921
Luksemburg	1919	1919
Holandia	1919	1917
Szwecja	1919	1919
USA	1920	1920
Portugalia	1931 (1974/1976)	1931
Hiszpania	1931	1931
Francja	1944	1944
Włochy	1945	1945
Rumunia	1946	1946
Malta	1947	1947
Grecja	1952	1952
Cypr	1960	1960
Monako	1962	1962
Algieria	1962	1962
Afganistan	1963	1963
Andora	1970	1973
Szwajcaria	1971	1971
Irak	1980	1980
Lichtenstein	1984	1984
Namibia	1989	1989
Samoa	1990	1990
Kuwejt	2005	2005

Źródło: <http://ipu.org/wmn-e/suffrage.htm> (dostęp: 12.09.2015); A. Żukowski, *Wyborczy cenzus płci...*, *op. cit.*, s. 186–187.

Obecnie kobiety nie posiadają prawa głosu w wyborach parlamentarnych jedynie w niektórych państwach, w których decydująca rolę w życiu politycznym oraz w systemie prawnym odgrywa islam²⁸. Dodać należy, że w niektórych z nich kobiety posiadają prawa wyborcze w wyborach o charakterze lokalnym. Generalnie można stwierdzić, że problem posiadania praw wyborczych przez kobiety nie budzi większych wątpliwości. W kręgu cywilizacji zachodniej jest to ugruntowany standard, wynikający z równości wszystkich obywateli wobec prawa. Dominuje tam pogląd, że płeć nie ma związku z uprawnieniami wyborczymi. Co do zasady prawa wyborcze kobiet stały się obowiązującym standardem zarówno w demokracjach, jak i systemach autorytarnych i totalitarnych²⁹.

Osobnym problemem wartym rozważenia jest to w jakim stopniu rozszerzenie praw wyborczych na kobiety wpływało na rezultat wyborów i czy z faktem tym można wiązać lepsze wyniki wyborcze określonych ugrupowań politycznych. Zagadnienie to jest niewątpliwie bardzo trudne i złożone. Podwojenie, często skokowo, liczby osób uprawnionych do głosowania, wiązało się z obawami co do wpływu tego zabiegu na wyniki wyborów³⁰. Badania nad zachowaniami wyborczymi kobiet napotykać wiele przeszkód. Podstawową z nich jest zasada tajności głosowania. W takiej sytuacji nie ma możliwości precyzyjnego ustalenia w jakim zakresie płeć wyborcy ma wpływ na jego preferencje wyborcze³¹. Jedynym instrumentem pozwalającym przybliżyć wiedzę na temat preferencji politycznych wyborców są badania ankietowe *exit poll*. Badania takie obarczone są zawsze pewnym marginesem błędu, to dają one jednak pewien obraz zachowań wyborczych. Prowadzone badania nie dają podstaw do twierdzenia o istnieniu „głosów płci”. Nie stwierdzono istotnej różnicy w preferencjach wyborczych w zależności od płci. Jeśli takie nieznaczne różnice występują, to nie da się ustalić

28 D. Nohlen, F. Grotz, Ch. Hartman (eds.), *Elections in Asia and Pacific: A Data Handbook: vol. I: Middle East, Central Asia and South Asia*, Oxford University Press, Oxford 2002; K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 37. Zob. także: M. Sadowski, *Małżeństwo w prawie islamu. Wprowadzenie*, Poznań 2015, s. 9 i n.

29 K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 38; A. Żukowski, *Wyborczy cenzus płci...*, *op. cit.*, s. 192; A. Żukowski, *Partycypacja wyborcza kobiet...*, *op. cit.*, s. 12; P. Norris, *Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior*, Cambridge 2004, s. 179 i n.

30 G. Ulicka, *Demokracja a prawa polityczne kobiet...*, *op. cit.*, s. 589.

31 K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 39.

w tym zakresie stałych tendencji³². W literaturze przedmiotu można odnaleźć poglądy, będące wynikiem badań prowadzonych nad preferencjami wyborczymi we Włoszech, że kobiety raczej popierają ugrupowania zachowawcze niż radykalne³³. Z kolei badania prowadzone w USA, prezentowały tezę o mniejszym zorientowaniu politycznym kobiet, w efekcie „wiele kobiet po prostu naśladuje swoich mężów w decyzjach co do głosowania”³⁴. Uznać należy, że aktywność wyborcza kobiet związana była z ogólną pozycją kobiet w społeczeństwie. Uwarunkowania kulturowe i społeczne w poszczególnych państwach rzutowały na tę aktywność. Czas który minął od przyznania praw wyborczych kobietom pozwolił w dużym zakresie zredukować zauważane wcześniej różnice w zachowaniach wyborczych i obecnie można przyjąć że płeć nie ma związku z realizacją prawa do głosowania³⁵.

III

Jak już podniesiono wspólnie mężczyźni i kobiety korzystają z przysługującego im prawa do głosowania w sposób porównywalny. Zupełnie inaczej rysuje się sytuacja z realizacją uprawnień wynikających z prawa do kandydowania. Mimo formalnej równości w tym zakresie między płciami, kobiety korzystają zdecydowanie rzadziej z biernego prawa wyborczego. Konsekwencją tego stanu rzeczy jest dużo mniejsza w większości państw reprezentacja kobiet w organach pochodzących z wyboru, w tym w szczególności w parlamentarnych organach przedstawicielskich. Statystyki pokazują, że liczba kobiet na listach kandydatów do organów przedstawicielskich, a także liczba kobiet w organach przedstawicielskich jest

32 *Ibidem*, s. 39–40.

33 S.H. Barnes, *Representation in Italy. Institutionalized Tradition and Electoral Choice*, University of Chicago Press, Chicago 1977, s. 67; S.H. Barnes, *Secular trends and partisan realignment in Italy*, [w:] R.J. Dalton, S.C. Flanagan, P.A. Beck (eds.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Dealignment?*, Princeton University Press, Princeton 1984, s. 205 i n.

34 J.M. Clubb, H.W. Allen, *Electoral Change and Stability in American Political History*, Free Press, New York 1971, s. 150; K. Skotnicki, *Zasada powszechności...*, *op. cit.*, s. 40.

35 A. Żukowski, *Partycypacja wyborcza kobiet...*, *op. cit.*, s. 13; M. Kasse, *Perspektywa badań partycypacji politycznej*, [w:] *Zachowania polityczne*, red. R.J. Dalton, H-D. Klingemann, T. 2, Warszawa 2010, s. 377; R. Inglehart, P. Norris, *Rising Tide: Gender Equality...*, *op. cit.*, s. 115–116.

zdecydowanie zbyt mała w stosunku do wielkości żeńskiego elektoratu, a także ich zdolności, umiejętności oraz potencjału intelektualnego. Obecnie kobiety stanowią ok. 22,6% parlamentarzystów na całym świecie, a w Europie – 25,4%³⁶. Odsetek ten w ostatnich dziesięcioleciach systematycznie zwiększa się³⁷. Postępuje także proces konwergencji. Do przodujących przez lata w rankingach dotyczących politycznej reprezentacji kobiet państw europejskich, w szczególności nordyckich, gdzie odsetek ten przekroczył czterdzieści procent (41,1%), dołączają państwa z innych regionów świata – Ameryki Południowej i Azji (zob. Tabela 2). Proces ten jest w dużej mierze efektem wprowadzania do systemów prawnych instrumentów konstytucyjnych lub ustawowych ingerujących w proces wyborczy, wymuszających na partiach politycznych umieszczenia na listach kandydatów do organów przedstawicielskich określonego odsetka kobiet, wprowadzania przez partie polityczne do swoich wewnętrznych uregulowań prawnych kwot wyborczych, a także efektem ewolucyjnych zmian w społecznych zachodzących we współczesnych społeczeństwach³⁸.

Tabela 2. Polityczna reprezentacja kobiet w organach parlamentarnych

Obszar	Izba niższa	Izba wyższa	Obie izby
Państwa nordyckie	41,1%	–	–
Ameryka Północna i Południowa	27,3%	26,9%	27,2%
Europa	25,6%	24,7%	25,4%
Europa (bez państw nordyckich)	24,1%	24,7%	24,3%
Afryka Subsaharyjska	23,3%	21,9%	23,1%
Azja	19,1%	15,3%	18,8%
Państwa arabskie	18,4%	11,7%	17,5%
Państwa obszaru Pacyfiku	13,2%	36,0%	15,8%

Źródło: <http://ipu.org/wmn-e/world.htm> (dostęp: 12.012.2015).

36 *Women in National Parliaments*, www.ipu.org/wmn-e/world.htm (12.12.2015); *Electoral Gender Quota Systems and Their Implementation in Europe*, Women in Politics Research Centre, Stockholm University, 2008, s. 8.

37 W 1945 roku kobiety stanowiły jedynie ok. 3% parlamentarzystów. Według danych Unii Międzyparlamentarnej (*Inter-Parliamentary Union*) z 2010 roku kobiety stanowiły 19,2 ogółu parlamentarzystów. W okresie następnych 5 lat – do końca 2015 odsetek ten urosł do 25,4%. Zob. *Women in National Parliaments...*, *op. cit.*; A. Żukowski, *Partycypacja wyborcza kobiet...*, *op. cit.*, s. 14.

38 K. Urbaniak, *Electoral Gender Quota...*, *op. cit.*, s. 29.

Problematyka zwiększenia udziału kobiet w życiu publicznym, a w szczególności w życiu politycznym jest w ostatnich dziesięcioleciach przedmiotem ożywionej debaty zarówno w Europie, jak i na świecie³⁹. Niezaprzeczalnym faktem jest to, że liczba mężczyzn zasiadających w organach przedstawicielskich jest zdecydowanie większa niż kobiet. Nie wchodząc w szczegółowe rozważania w tym względzie należy nadmienić, że zwolennicy zwiększenia udziału kobiet w życiu politycznym podnoszą, że są one niedoreprezentowane w procedurach wyborczych (odsetek na listach kandydatów, kolejność na listach, przydział czasu antenowego przez partie polityczne), co przekłada się na ich niewielką reprezentację w organach przedstawicielskich. Wskazują także, że męskie elity polityczne i partyjne nie chcą dopuścić do zwiększenia reprezentacji kobiet w parlamentach. Niedoreprezentowanie kobiet w tych gremiach ma być efektem działań tych elit, a nie decyzji wyborców. Formuluje się przy tym tezy, że kobiety powinny mieć specjalny status oraz zabezpieczone prawa polityczne w konstytucji, w tym własną reprezentację w parlamencie, odpowiadającą ich udziałowi w społeczeństwie. Zwolennicy instytucjonalnego umocowania kobiet w polityce skłaniają się nawet ku tezie, że parlament który nie odzwierciedla struktury płciowej społeczeństwa nie jest w pełni legitymizowany⁴⁰. Przyczyn niedoreprezentowania kobiet w organach przedstawicielskich upatruje się m.in. we wzorcach socjalizacyjnych (empatia, rozwijanie instynktów opiekuńczych), które mogą nie tylko powodować, ale także petryfikować niski poziom politycznego zaangażowania kobiet oraz

39 Zob. m.in.: D. Dahlerup, *Electoral Gender Quotas: Between Equality of opportunity and Equality of Result*, „Representation” 2007, vol. 43, no. 2; D. Dahlerup (ed.), *Women, Quotas and Politics*, Routledge, London 2006; R. Inglehart, P. Norris, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge University Press, New York 2003; R. Inglehart, P. Norris, C. Welzel, *Gender Equality and Democracy*, „Comparative Sociology” 2003, vol. 1, no. 3–4, s. 321–346; M.L. Krook, S. Childs (eds.), *Women, Gender and Politics: A Reader*, Oxford University Press, Oxford 2010; J.P. Norris, *The Impact of Electoral Reform on Women’s Representation*, „Acta Politica” 2006, vol. 41, s. 197–213; P. Norris Boulder, *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Lynne Rienner Press, Colorado 1987; P. Norris, M. Githens, J. Lovenduski (eds.), *Different Voices, Different Roles: Women and Politics in the United States and Europe*, New York 1994; P. Norris, J. Lovenduski (eds.), *Gender and Party Politics*, Sage Publications, London 1993; P. Norris, J. Lovenduski (eds.), *Women in Politics*, Oxford University Press, Oxford 1996.

40 A. Żukowski, *Partycypacja wyborcza kobiet...*, *op. cit.*, s. 17–18.

utrwaloną przez wieki rolę kobiet w społeczeństwie. Nie bez znaczenia był także fakt relatywnie późnego przyznania kobietom praw wyborczych⁴¹.

Osobnym nurtem opowiadającym się za zwiększeniem reprezentacji politycznej kobiet są poglądy budowane w oparciu o teorie feministyczne, bazujące na badaniach *gender studies*. Środowiska te w oparciu o wypracowane własne rozumienie zasady równości płci stworzyło koncepcje tzw. sprawiedliwej demokracji płciowej (*gender-fair democracy*) oraz demokracji płci (*Geschlechterdemokratie*)⁴². Głoszą one, że płeć jest istotnym czynnikiem w odniesieniu do polityki, zdominowanej przez mężczyzn. Męska dominacja jest głęboko zakorzeniona w świadomości społecznej, w efekcie jest oczywista i niekwestionowana⁴³. Silna obecność kobiet w organach przedstawicielskich – ich zdaniem – jest warunkiem koniecznym dla urzeczywistnienia zasady sprawiedliwości społecznej. Zagwarantowanie tej grupie społecznej odpowiedniej reprezentacji w organach kolegialnym powinno być realizowane przez odpowiednie zmiany legislacyjne poparte działaniami informacyjnymi na rzecz równości płci⁴⁴.

Poglądy reprezentowane przez środowiska popierające zwiększenie politycznej reprezentacji kobiet zyskały dość szerokie poparcie zarówno na arenie międzynarodowej, jak i w wielu państwach Europy i świata. Efektem tego było szereg działań o charakterze praktycznym. Przykładem jest przyjęta w 1979 roku Konwencja przeciwko wszelkim formom dyskryminacji kobiet (tzw. międzynarodowa karta praw kobiet)⁴⁵. Artykuł 5 Konwencji zobowiązywał państwa strony do zmiany społecznych i kulturowych wzorców zachowania mężczyzn i kobiet w celu osiągnięcia likwidacji przesądów i zwyczajów lub innych praktyk, opierających się na przekonaniu o niższości lub wyższości jednej z płci albo na stereotypach roli mężczyzny i kobiety. Postanowienia Konwencji przewidywały

41 J. Wojniak, *Polityka nie ma płci?* <http://ekspertki.org/czytelnia/polityka-nie-ma-płci/> (dostęp: 11.12.2015). Szerzej zob: A. Żukowski, *Wybory a reprezentacja polityczna kobiet...*, *op. cit.*

42 *Ibidem*, s. 18.

43 P. Bourdieu, *Męska dominacja*, Warszawa 2004, s. 18.

44 M. Niewiadomska-Cudak, *Uregulowania prawne dotyczące reprezentacji kobiet w kolegialnych organach władzy w Polsce w kontekście wyników wyborów parlamentarnych w 2011 roku*, „Studia Wyborcze” 2012, nr 3, s. 7–8.

45 Dz.U. z 1982, Nr 10, poz. 71; Zob. szerzej: K. Sękowska-Kozłowska, *Kontrola implementacji Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet (CEDAW)*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2009, nr 2, s. 121 i n.

również możliwość zastosowania dyskryminacji pozytywnej, by przyspieszyć osiągnięcie rzeczywistej równości płci. Z kolei w 1995 roku odbyła się IV Światowa Konferencja w sprawie kobiet, organizowana pod egidą ONZ w Pekinie. Celem Konferencji było określenie strategii działania na rzecz równości kobiet i mężczyzn oraz zwiększenia udziału kobiet w życiu społecznym, politycznym i gospodarczym. Przyjęta podczas obrad *Platforma Działania* wskazała dwanaście obszarów o podstawowym znaczeniu dla walki z dyskryminacją kobiet oraz określiła działania, które mają podjąć rządy, instytucje międzynarodowe, organizacje pozarządowe i sektor prywatny. Wśród celów strategicznych wskazano podjęcie kroków mających na celu zapewnienie kobietom równego dostępu i pełnego udziału w strukturach władzy i procesach decyzyjnych oraz zwiększenie zdolności kobiet do uczestnictwa w podejmowaniu decyzji i rządzeniu⁴⁶.

Problematykę równościową podejmuje także Unia Europejska⁴⁷. W 1996 roku Rada Europejska przyjęła zalecenie (96/694/WE) w sprawie równego udziału kobiet i mężczyzn w procesie podejmowania decyzji⁴⁸. W 1994 roku Parlament Europejski podjął uchwałę w sprawie udziału kobiet w procesach decyzyjnych, wzywającą państwa członkowskie Unii Europejskiej do podjęcia szczególnych działań w tym zakresie. Następstwem tej uchwały była rezolucja Rady z 1995 roku w sprawie równego udziału kobiet i mężczyzn w podejmowaniu decyzji⁴⁹. Z kolei na Paryskiej Konferencji Unii Europejskiej w 1999 roku w sprawie mężczyzn i kobiet sprawujących władzę wezwano państwa członkowskie do poszanowania równości kobiet i mężczyzn w odniesieniu do mianowania na stanowiska w organach decyzyjnych. W podobnym tonie wypowiedziały

46 Czwarta Światowa Konferencja w sprawie Kobiet – Pekin (1995), http://www.unic.un.org.pl/rownouprawnienie/platforma_dzialania.php (dostęp: 12.12.2015).

47 Zob. M. Smolin, *Zasada równości płci. Studium komparatystyczne standardów Rady Europy i Unii Europejskiej*, Warszawa 2013, s. 74 i n.

48 Dz.U. WE L 319 z 10.12.1996, s. 11.

49 Zob. O. Barburska, *Polityka Unii Europejskiej w zakresie zrównoważonego udziału kobiet w politycznych strukturach decyzyjnych (część 1)*, „Studia Europejskie” 2007, nr 3, s. 55 i n. C. Hoskyns, *Gender and Transnational Democracy: The Case of the European Union*, [w:] M. Mayer, E. Prügl (eds.), *Gender Politics in Global Governance*, Rowman and Littlefield Publication, New York-Oxford 1999; P. Norris, *Representation and the democratic deficit*, „European Journal of Political Research” 1997, nr 2, s. 273 i n.; M. Leijenaar, *How to create a gender balance in political decision-making. A guide to implementing policies for increasing the participation of women in political decision-making*, European Commission, Luxembourg 1997.

się też Rada Europy. W swoim zaleceniu nr 1413 z 1999 roku zachęcała, aby państwa członkowskie dążyły do osiągnięcia równej reprezentacji kobiet i mężczyzn w życiu prywatnym i publicznym⁵⁰.

Prawo Unii Europejskiej nadaje szczególną rangę zasadzie niedyskryminacji⁵¹. W niektórych dyrektywach realizujących tę zasadę odnaleźć można również odniesienia do problematyki równości kobiet i mężczyzn, które mogą być podstawą do wprowadzania w procesie ich implementacji do wewnętrznych systemów prawnych mechanizmów tzw. pozytywnej dyskryminacji⁵². W art. 6 dyrektywa z 13 grudnia 2004 r., 2004/113/WE, stanowi:

Dla zapewnienia całkowitej równości mężczyzn i kobiet w praktyce, zasada równego traktowania nie stanowi przeszkody dla utrzymywania lub przyjmowania przez jakiegokolwiek Państwo Członkowskie szczególnych środków mających zapobiegać lub wyrównywać niedogodności związane z płcią⁵³.

Z kolei art. 27 ust. 1 dyrektywy z 5 lipca 2006 r., 2006/54/WE, stanowi: „Państwa Członkowskie mogą wprowadzać lub utrzymywać przepisy bardziej korzystne dla zapewnienia ochrony zasady równego traktowania od przepisów ustanowionych w niniejszej dyrektywie”⁵⁴. Przedmiotem sporu w tym kontekście pozostaje to czy płeć ma znaczenie polityczne,

50 Przytoczone przykłady działań organizacji i organów międzynarodowych były praktycznym efektem stosowania polityki *gender mainstreaming*, polegającej na systematycznym włączaniu problematyki równości płci do wszystkich podejmowanych działań politycznych. Zob. E. Lombardo, *Integrating or Setting the Agenda? Gender Mainstreaming in the European Union Constitution-Making Process*, „Social Politics” 2005, nr 3, s. 412 i n.

51 Zob. M. Półtorak, *Zakaz dyskryminacji w prawie wspólnotowym*, „De doctrina Europea. Roczniki Instytutu Europeistyki” 2009, s. 41 i n.

52 A. Witkorska-Świecka, *Europejska polityka równości płci a równość szans kobiet i mężczyzn na rynku pracy na przykładzie Polski*, [w:] *Równość w Unii Europejskiej. Teoria i praktyka*, red. W. Bakajło, A. Paczesnik, Wrocław 2008.

53 Dyrektywa Rady 2004/113/WE z dnia 13 grudnia 2004 r. *wprowadzająca w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług*, Dz.U. WE L373.

54 Dyrektywa 2006/54/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 5 lipca 2006 r. *w sprawie wprowadzenia w życie zasady równości szans oraz równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zatrudnienia i pracy*, Dz.U. UE, L204/23.

innymi słowy czy daje podstawę do wprowadzania instrumentów „pozytywnej dyskryminacji”⁵⁵.

Poglądy skłaniające się ku aktywnej polityce ingerującej w proces wyborczy w celu zwiększenia reprezentacji politycznej kobiet przeważają w dyskursie publicznym, choć występują czasem duże różnice w tym jakich należy używać instrumentów by osiągnąć zamierzony rezultat. Należy jednak wskazać, że w domenie publicznej pojawiają się też liczne głosy podważające sens zwiększania instrumentami prawnymi reprezentacji kobiet w organach politycznych⁵⁶. Przedstawiana przez przeciwników ingerowania za pomocą instrumentów prawnych w wielkość reprezentacji kobiet w organach przedstawicielskich odwołują się przede wszystkim przeciwko intencji klasyfikowania ludzi według ich cech biologicznych i przypisywania im na tej podstawie określonych charakterystyk⁵⁷. To że się jest kobietą, mężczyzną, podobnie jak fakt, że się jest tej czy innej grupy etnicznej, nie przesądza o predyspozycjach, wartościach i interesach reprezentowanych przez poszczególne osobniki. Zarzucają oni

-
- 55 L. Bosek, *Ekspertyza nt. projektu ustawy o zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz ustawy – Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego, w związku z wprowadzeniem parytetu płci na listach kandydatów (bez numeru druku)*, www.rownetraktowanie.gov.pl (dostęp: 14.06.2011).
- 56 Zob. np.: J. Mansbridge, *Quota Problems: Combating the Dangers of Essentialism*, „Politics and Gender” 2005, nr 4, s. 622 i n.; M.P. Jones, *The Desirability of Gender Quotas: Considering Context and Design*, „Politics and Gender” 2005, nr 4, s. 645 i n.; C. Bacchi, *Arguing for and against quotas: theoretical issues*, [w:] D. Dahlerup (ed.), *Women, Quotas and Politics*, Routledge 2006, s. 32 i n.; *Advantages and Disadvantages of Legislated Quotas for Women’s Representation*, <http://aceproject.org/ace-en/topics/pc/pca/pca03/pca03a/pca03a1> (dostęp: 12.12.2015); I. Bukraba-Rylska, *Parytety jako numerus clausus*, „Rzeczpospolita” z 24 lipca 2009 r.; L. Sonik, *Demokracja parytetowa*, „Rzeczpospolita” z 22 lutego 2010 r.; J. Majcherek, *Kobiety, parytety, niestety*, „Gazeta Wyborcza” z 14.07.2010 r.; R. Ziemkiewicz, *Chrońmy kobiety przed polityką*, „Rzeczpospolita” z 25 lutego 2010 r.; *Determinizm płciowy i rasowy – skrajna ideologia. Wzorzec Bukraby*, <http://niepoprawni.pl/blog/307/determinizm-płciowy-i-rasowy-skraina-ideologia-wzorzec-bukraby> (dostęp: 12.12.2015); *Advantages and Disadvantages of Legislated Quotas for Women’s Representation*, <http://aceproject.org/ace-en/topics/pc/pca/pca03/pca03a/pca03a1> (dostęp: 12.12.2015).
- 57 Przedstawiając poglądy przeciwników wprowadzenia instrumentów zwiększających reprezentację polityczną kobiet posłużyłem się argumentami przytoczonymi w dyskusji, która toczyła się w Polsce w latach 2009–2010.

ruchom feministycznym naturalistyczny redukcjonizm – skompromitowany w koncepcjach rasowych. Stawiają pytanie: czy płeć determinuje światopogląd? Nie chcą też zgodzić się z twierdzeniem, że reprezentacja grupy w danym gremium powinna odzwierciedlać liczbowy udział tej grupy w całej populacji, zarzucając temu pogładowi kierowanie się kryterium biologicznym. Jak pisze w swoim tekście krytykującym parytety Izabella Bukraba-Rylska:

Gdyby ściśle stosować zasadę proporcjonalności, należałoby pomyśleć nie tylko o kobietach w ogóle, ale też o kobietach pięknych (narażonych na molestowanie) i brzydkich (niechętnie zatrudnianych, zwłaszcza na pewnych stanowiskach), o kobietach z nadwagą, rudych, okularnicach, nie mówiąc już o niepełnosprawnych czy po pięćdziesiątce⁵⁸.

Przedstawiona wielość i krzyżowanie się kryteriów ma ukazać absurd idei parytetów. Przeciwnicy idei interwencjonizmu podkreślają, że w społeczeństwie otwartym, demokratycznym, nie ma mężczyzny i kobiety, przedstawiciele takiej czy innej mniejszości etnicznej, tylko człowiek posiadający swoje wolności i prawa. Odwołują się przy tym do zasad chrześcijańskiego uniwersalizmu głoszonych przez św. Pawła o równości wobec Boga⁵⁹. Zarzucają oni środowiskom feministycznym stosowanie uproszczonych schematów struktury społecznej – proponując archaiczny podział na dwie przeciwstawne płcie. Zamiast indywidualności każdej jednostki, wskazują oni grupę, definiowaną według płci, która powinna reprezentować te same pragnienia i dążenia polityczne⁶⁰. Jak pisze Janusz Majcherek:

Wyobrażenie, że interesy i potrzeby kobiet mogą dobrze reprezentować i zaspokajać jedynie kobiety, jest równie chybione jak to, że interesy i potrzeby niepełnosprawnych mogą dobrze zaspokajać i reprezentować jedynie niepełnosprawni, rolników – rolnicy, młodzieży – młodzi, homoseksualistów – homoseksualiści, przedsiębiorców – przedsiębiorcy,

58 I. Bukraba-Rylska, *Parytety...*, *op. cit.*

59 "Niczym jest zarówno obrzezanie, jak i nieobrzezanie (Kor. 7,19) i powinniśmy za nim powtarzać: niczym jest płeć, orientacja seksualna, religia, narodowość... W istocie bowiem jesteśmy takimi samymi ludźmi". Zob. K. Dunin, *Przedmowa*, [w:] A. Badiou, *Święty Paweł*, Kraków 2007.

60 I. Bukraba-Rylska, *Parytety...*, *op. cit.*

bezrobotnych – bezrobotni, katolików – katolicy, bezdomnych – bezdomni, artystów – artyści itd.⁶¹

Z kolei zdaniem Rafała Ziemkiewicza: „Kobiety nie są klasą społeczną i nie ma niczego, co stanowi »kobiece interesy«. Kobiety mają przeróżne poglądy i aspiracje życiowe. Jedne marzą o karierze publicznej, inne o szczęśliwym domu”⁶², płeć biologiczna nie determinuje bowiem poglądów politycznych, zatem nie predestynuje do ich wyrażania i reprezentowania⁶³. Przeciwnicy parytetów wskazują także, że sztuczne zwiększanie ilości kobiet w organach przedstawicielskich nie prowadzi do pozytywnych efektów. Podważają przyjmowaną *a priori* tezę jakoby większa ilość kobiet w polityce, miała na nią pozytywny wpływ⁶⁴. Uważają, że jest to teza *stricte* ideologiczna i nie znajduje potwierdzenia w żadnych badaniach naukowych⁶⁵.

Analizując poglądy zwolenników i przeciwników sztucznego zwiększania reprezentacji kobiet w polityce, wydaje się że kwestią najważniejszą jest pytanie czy płeć ma walor polityczny. Innymi słowy czy fakt bycia mężczyzną lub kobietą ma znaczenie w sferze publicznej⁶⁶. A jeśli jest, to czy na tyle istotną, aby odstępować od uniwersalnego rozumienia równości obywateli wobec prawa, na rzecz daleko bardziej abstrakcyjnych i arbitralnych koncepcji?⁶⁷

IV

Wprowadzenie instytucjonalnych rozwiązań zwiększających udział kobiet w procesie wyborczym ma miejsce już od lat 70. XX wieku. Proces ten należy wiązać z zakończonym sukcesem w zdecydowanej większości państw, procesem przyznawania kobietom praw wyborczych i próbą zmiany sytuacji ewidentnego niedoreprezentowania kobiet w życiu politycznym poszczególnych państw.

⁶¹ J. Majcherek, *Kobiety...*, *op. cit.*

⁶² R. Ziemkiewicz, *Chrońmy kobiety...*, *op. cit.*

⁶³ J. Majcherek, *Kobiety...*, *op. cit.*

⁶⁴ L. Sonik, *Demokracja parytetowa...*, *op. cit.*

⁶⁵ R. Ziemkiewicz, *Chrońmy kobiety...*, *op. cit.*

⁶⁶ N. Krzyżanowska, *Wokół koncepcji demokracji, parytetów płci w świetle polskiego dyskursu prasowego*, „Studia Socjologiczne” 2012, nr 1, s. 217.

⁶⁷ F. Raciborski, J. Raciborski, *Kobiety w roli paprotek*, „Rzeczpospolita” z 28.08.2009 r.

Praktycznym instrumentem, który ma służyć dążeniu do równej reprezentacji obu płci w organach przedstawicielskich jest interwencjonizm państwowy, polegający na ingerencji w prawo wyborcze w taki sposób, który w efekcie spowoduje zwiększenie reprezentacji kobiet. Najbardziej typowymi instrumentami prawnymi służącymi realizacji tej idei są systemy parytetowe i kwotowe⁶⁸.

Parytet (z łac. *paritas* – równość) oznacza równy udział podmiotów wchodzących w skład określonego gremium. Parytet płci oznacza równy udział w proporcji 50:50 w reprezentacji mężczyzn i kobiet w organach przedstawicielskich, instytucjach lub na listach wyborczych. Termin parytet bywa także mylnie stosowany dla określenia innych proporcji między mężczyznami a kobietami, np.: 30:70 czy 35:65 lub dla określenia minimalnego udziału każdej z płci. W takiej sytuacji należy jednak mówić o kwocie⁶⁹.

Kwoty i parytety płci są instrumentem wprowadzanym w celu zrównoważenia udziału kobiet i mężczyzn w organach decyzyjnych i przedstawicielskich. W poszczególnych państwach występują odmienne warianty kwot. Kwoty mogą bezpośrednio dotyczyć kobiet jako płci niedoreprezentowanej lub, co coraz częściej ma miejsce, są definiowane poprzez określenie minimalnego udziału każdej z płci. Kwoty mogą mieć charakter wynikowy, tzn. że określona liczba stanowiska lub mandatów musi być obsadzona przez przedstawicieli jednej z płci, albo charakter wyborczy, związany z obowiązkiem umieszczenia na liście kandydatów określonej (zwykle procentowo) liczby przedstawicieli jednej z płci⁷⁰. Najczęściej stosowany jest system kwot wyborczych, polegający na rezerwowaniu kobietom (lub każdej z płci) określonej procentowo minimalnej liczby miejsc na listach wyborczych. System ten związany jest coraz częściej z wymogiem umieszczenia na liście kandydatów i kandydatek w określonym porządku

68 Ta część pracy opiera się na wynikach badań zamieszczonych w: K. Urbaniak, *Electoral Gender Quota Systems in European Perspective. The Principle of Equality versus Compensatory Measures*, [w:] *Some Issues on Women in Political Media and Socio-economic Space*, pod red. I. Andruskiewicz, A. Balczyńskiej-Kosman, UAM, Poznań 2012, s. 30 i n.

69 K. Urbaniak, *Parytety i kwoty wyborcze a Konstytucja RP*, „Przegląd Politologiczny” 2011, nr 2, s. 68–69; D. Łukasz, *Parytet płci w regulacjach wybranych państw UE*, „Analizy BAS”, Biuro Analiz Sejmowych, 2010, nr 6 (31), s. 1; P. Uziębło, *Parytety płci i kwoty na listach wyborczych – za i przeciw*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2010, nr 1, s. 41.

70 D. Dahlerup, *Introduction*, [w:] D. Dahlerup (ed.), *Women, Quotas and Politics*, Routledge, London 2006, s. 19–21.

lub na przemian (tzw. system suwakowy – *zipping*)⁷¹. Systemy kwotowe w poszczególnych państwach europejskich wprowadzane są na trzech poziomach: konstytucyjnym, ustawowym i w regulacjach wewnątrzpartyjnych⁷², przy czym gdy występują regulacje konstytucyjne znajdują one swoje rozszerzenie i uszczegółowienie w przepisach ustawowych.

Regulacje rangi konstytucyjnej dotyczące systemów parytetowych lub kwotowych należą w państwach europejskich do rzadkości. Obecnie wśród państw Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EEA)⁷³ jedynie Francja, a spośród państw europejskich nie będących członkami Unii – Serbia posiadają w swoich konstytucjach uregulowania będące podstawą do zastosowania w ustawach wyborczych kwotowych gwarancji płci na listach kandydatów⁷⁴.

Coraz bardziej popularną formą regulacji problematyki kwot płci są ustawowe kwoty na listach kandydatów. W ostatnich latach takie rozwiązania prawne wprowadzono w Polsce, Irlandii i Grecji. Problematykę tę regulują zwykle ustawy wyborcze (ordynacje wyborcze), które nakładają na startujące w wyborach partie polityczne obowiązek zapewnienia przedstawicielom każdej z płci określonego, minimalnego poziomu miejsc na listach wyborczych do kolegialnych organów przedstawicielskich⁷⁵. Niezastosowanie się do wskazania ustawowego powoduje, że lista kandydatów komitetu wyborczego nie zostanie zarejestrowana⁷⁶. Co do zasady wprowadzenie systemu kwotowego polegało na tym, że przedstawicielom każdej z płci zapewniano z reguły co najmniej 30–40% miejsc na listach do kolegialnych organów przedstawicielskich (zob. Tabela 3)⁷⁷. W ośmiu państwach Unii (a także we wspomnianej wyżej Francji) system kwotowy regulowany jest przez prawo wyborcze na poziomie ustawowym. W państwach tych uznano, że wprowadzone regulacje ustawowe są zgodne z wyrażoną w konstytucji zasadą równości i nie

71 B. Michałak, A. Sokala, P. Uziębło, *Leksykon prawa wyborczego i referendalnego oraz systemów wyborczych*, Wolters Kluwer 2013, s. 165.

72 D. Łukasz, *Parytet płci w regulacjach wybranych państw...*, *op. cit.*, s. 1. Zob. również: D. Dahlerup, L. Freidenvall, *Gender Quotas In politics – A Constitutional Challenge*, [w:] S.H. Williams (ed.), *Constituting Equality. Gender Equality and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

73 Państwa Unii Europejskiej oraz Norwegia, Islandia i Liechtenstein.

74 Zob. Global Data Base of Quotas for Women, <http://www.quotaproject.org/> (24.06.2011).

75 A. Żukowski, *Wybory a reprezentacja polityczna kobiet...*, *op. cit.*, s. 59.

76 Takie rozwiązanie przyjął m.in. polski Kodeks wyborczy. Zob. art. 215 § 5 w związku z art. 211 § 3 Kodeksu wyborczego.

77 A. Żukowski, *Wybory a reprezentacja polityczna kobiet...*, *op. cit.*, s. 60–61.

było potrzeby wprowadzania odpowiednich gwarancji rangi konstytucyjnej. Trzeba przy tym pamiętać, że poszczególne państwa mają własną specyfikę prawa konstytucyjnego, wynikającą z odmiennych tradycji i uwarunkowań kulturowych i społecznych⁷⁸. System ten wprowadziły: Belgia (1994)⁷⁹, Chorwacja (2008), Francja (2000), Grecja (2012), Hiszpania (2007), Irlandia (2012), Polska (2011), Portugalia (2006) i Słowenia (2004).

Tabela 3. System kwot ustawowych w państwach UE/EEA

Państwo	Kwota	Poziom reprezentacji kobiet
Belgia	50%	38,0%
Chorwacja	40%	23,8%
Francja	50%	26,9%
Grecja	33%	21,0%
Hiszpania	40%	36,0%
Irlandia	30%	15,1%
Polska	35%	23,7%
Portugalia	33,3%	28,7%
Słowenia	35%	32,2%

Źródło: L. Freidenvall, D. Dahlerup, *Electoral Gender Quota Systems and Their Implementation in Europe* update 2013, Directorate-General for Internal Policies, Policy Department Citizen's Rights and Constitutional Affairs, European Parliament 2013, s. 7–8, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/493011/IPOL-FEMM_NT%282013%29493011_EN.pdf (dostęp: 12.12.2015).

Najpopularniejszym sposobem zwiększania reprezentacji kobiet w państwach europejskich, budzącym najmniej wątpliwości natury prawnej, są partyjne systemy kwotowe, wprowadzane bez przymusu ustawowego, dobrowolnie przez partie polityczne w swoich uregulowaniach wewnętrznych⁸⁰.

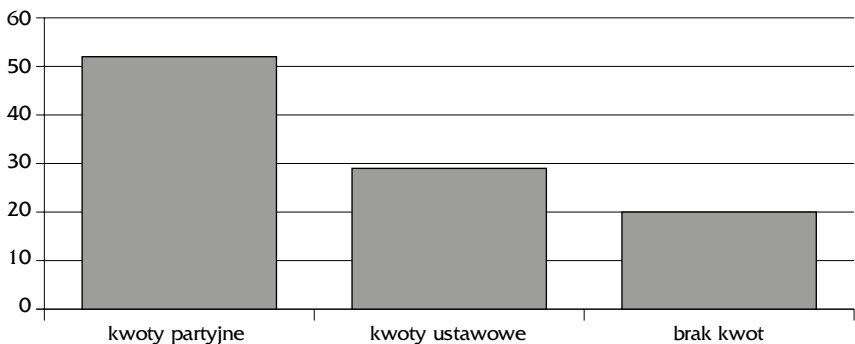
⁷⁸ A. Bodnar, A. Śledzińska-Simon, *Opinia w sprawie zgodności projektu ustawy o zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz ustawy – Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego, w związku z wprowadzeniem parytetu płci na listach kandydatów*, <http://parytety.org> (21.11.2011).

⁷⁹ W Belgii ustawa z 1994 roku okazała się nieskuteczna. Wprowadzenie zasady parytetów na listach wyborczych kandydatów nastąpiło w ustawie z 2002 roku, która weszła w życie w 2007 roku.

⁸⁰ Zob. M. Szewczyk, *Parytet płci w ujęciu prawnoporównawczym*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2011, T. IX, s. 155–156.

Zwykle przyjęcie przez którąś z największych partii w poszczególnych państwach systemu kwotowego powodowało, że inne partie, na zasadzie konwergencji, podążały w jej ślady, wprowadzając w swoich regulacjach wewnętrznych podobne rozwiązania. Dodać należy, że w przypadku systemów kwotowych w partiach politycznych mówimy o dobrowolnym wprowadzaniu mechanizmów równościowych decyzją zrzeszonych w nich członków. Rozwiązania konstytucyjne i ustawowe określające kwoty na listach wyborczych mają charakter decyzji władczych państwa, ingerujących w wolność i swobodę działania partii politycznych. Ciekawym i skutecznym instrumentem stosowanym w systemach kwotowych przyjmowanych przez partie polityczne w celu ułatwienia kobietom uzyskania mandatu jest tzw. system zamka błyskawicznego (*zipper system*). Polega on na umieszczeniu na listach kandydatów obu płci naprzemiennie. System ten stosowany jest zarówno w systemach opartych na listach zamkniętych, jak i takich gdzie wyborca ma możliwość wskazania swojej preferencji personalnej podczas głosowania. Kwoty partyjne spotykamy w szesnastu na trzydzieści jeden państw EEA. Występują one w: Austrii, Cyprze, Czechach, Szwecji, Słowacji, Norwegii, Holandii, Islandii, Litwie, Luksemburgu, Malcie, RFN, Rumunii, Węgrzech, Wielkiej Brytanii i Włoszech (zob. Schemat 1)⁸¹.

W sześciu państwach nie występują żadne regulacje dotyczące kwot wyborczych, zarówno w prawie wyborczym, jak i w wewnątrzpartyjnych

Schemat 1. Państwa UE/EEA ze względu na rodzaj systemu kwotowego

81 L. Freidenvall, D. Dahlerup, *Electoral Gender Quota Systems and Their Implementation in Europe* update 2013, Directorate-General for Internal Policies, Policy Department Citizen's Rights and Constitutional Affairs, European Parliament 2013, s. 7–8. – http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/493011/IPOL-FEMM_NT%282013%29493011_EN.pdf (dostęp: 12.12.2015).

przepisach. Są to: Finlandia, Dania, Łotwa, Bułgaria, Estonia i Liechtenstein⁸².

Analizując praktykę funkcjonowania instrumentów parytetowych i kwotowych trzeba stwierdzić, że wpływają one – w dłuższej perspektywie – na zwiększenie reprezentacji kobiet w organach przedstawicielskich. W przypadku państw EEA odsetek ten wzrósł średnio od 23,6% w roku 2008 do 25,6% w roku 2013⁸³. Podkreślić jednak należy, że najwyższy odsetek kobiet – parlamentarzystów występuje w państwach, w których proces zwiększania partycypacji kobiet w organach przedstawicielskich oparto o zasadę dobrowolności, w szczególności o wewnętrzne regulacje w partiach politycznych i ewolucyjną przemianę kultury politycznej. Szczególną uwagę zwracają na siebie także takie państwa jak Finlandia i Dania, gdzie systemy kwotowe nie są stosowane pod żadną postacią, a odsetek kobiet zasiadających w parlamentach należy do najwyższych na świecie (zob. Tabela 4).

Tabela 4. Reprezentacja kobiet w państwach UE/EEA⁸⁴ (poziom reprezentacji, typ system kwotowego i system wyborczy)⁸⁵

Państwo	Poziom reprezentacji kobiet	Typ kwoty	System wyborczy
powyżej 40%			
Szwecja	45,0% (2010)	kwoty partyjne	List PR ⁸⁶
Finlandia	42,5% (2011)	brak kwot	List PR
39–30%			
Islandia	39,7% (2013)	kwoty partyjne	List PR
Norwegia	39,6% (2009)	kwoty partyjne	List PR
Dania	39,1% (2011)	brak kwot	List PR
Holandia	38,7% (2012)	kwoty partyjne	List PR
Belgia	38,0% (2010)	kwota ustawowa	List PR
Hiszpania	36,0% (2011)	kwota ustawowa	List PR
Niemcy	32,9% (2009)	kwoty partyjne	MMP ⁸⁷

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ Państwa członkowskie Unii Europejskiej/państwa członkowskie Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

⁸⁵ Izby niższe parlamentu lub parlamenty jednoizbiwe.

⁸⁶ List PR – proporcjonalny system wyborczy oparty o listy kandydatów.

⁸⁷ MMP (*Mixed Member Proportional*) – mieszany system proporcjonalny o charakterze kompensacyjnym. Część posłów wybierana jest w jednomandatowych okręgach wyborczych. Ogólnokrajowe wyniki wyborów ustalane są w oparciu o głosowanie na listy.

Państwo	Poziom reprezentacji kobiet	Typ kwoty	System wyborczy
Słowenia	32,2% (2011)	kwota ustawowa	List PR
29–20%			
Portugalia	28,7% (2011)	kwota ustawowa	List PR
Włochy	28,4% (2013)	kwoty partyjne	List PR
Austria	27,9% (2008)	kwoty partyjne ⁸⁸	List PR
Francja	26,9% (2012)	kwota ustawowa	TRS ⁸⁹
Litwa	24,5% (2012)	kwoty partyjne	Parallel ⁹⁰
Chorwacja	23,8% (2011)	kwota ustawowa	List PR
Polska	23,7% (2011)	kwota ustawowa	List PR
Łotwa	23,0% (2011)	brak kwot	List PR
Bułgaria	22,9% (2009)	brak kwot	Mixed
Wielka Brytania	22,5% (2010)	kwoty partyjne	FPTP
Czechy	22,0% (2010)	kwoty partyjne	List PR
Luksemburg	21,7% (2009)	kwoty partyjne	List PR
Grecja	21,0% (2012)	kwota ustawowa	List PR
Estonia	20,8% (2011)	brak kwot	List PR
Lichtenstein	20,0% (2005)	brak kwot	List PR
19–10%			
Słowacja	18,7% (2012)	kwoty partyjne	List PR
Irlandia	15,1% (2011)	kwota ustawowa	STV ⁹¹
Malta	14,3% (2013)	kwoty partyjne	STV
Rumunia	13,3% (2012)	kwoty partyjne	Mixed
Cypr	10,7% (2011)	kwoty partyjne	List PR
poniżej 10%			
Węgry	8,8% (2010)	kwoty partyjne	Mixed

Źródło: L. Freidenvall, D. Dahlerup, *Electoral Gender Quota Systems and Their Implementation in Europe* update 2013, Directorate-General for Internal Policies, Policy Department Citizen's Rights and Constitutional Affairs, European Parliament 2013, s. 7–8, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/493011/IPOL-FEMM_NT%282013%29493011_EN.pdf (dostęp: 12.12.2015); <http://www.quota-project.org/uid/countryview.cfm?country=98> (dostęp: 12.12.2015)

⁸⁸ Włochy stosowały kwoty ustawowe w wyborach parlamentarnych w latach 1987–2001.

⁸⁹ TRS (*Two-Round System*) – system większości bezwzględnej.

⁹⁰ Parallel – mieszany system wyborczy w którym część posłów wybierana jest w okręgach jednomandatowych metodą większościową, a część z list w systemie proporcjonalnym. W systemie tym nie występują instrumenty kompensacyjne.

⁹¹ STV (*Single Transferable Vote*) – system pojedynczego głosu przenoszonoego.

V

W kontekście stosowania instrumentów zwiększających reprezentację polityczną kobiet, wartym analizy jest problem relacji między narzucanymi przez prawo systemami parytetowymi a zasadą równości⁹². Zgodnie ze współczesnym rozumieniem zasady równości, podkreślanym w doktrynie i orzecznictwie, dopuszczalne są sytuacje, że nie wszystkie jednostki muszą być traktowane równo. W zasadzie tej mieszczą się także sytuacje w których jedynie jednostki równe pod pewnym względem, wskazanym przez prawo, należy traktować dokładnie w taki sam sposób. Prawo może różnicować jednostki z uwagi na pewne indywidualne cechy. Dopóki to prawne zróżnicowanie odpowiada obiektywnie występującym różnicom między adresatami norm, problem naruszenia zasady równości nie powstaje. Zasadniczy problem w ocenie zgodności rozwiązań ustawowych z zasadą równości pojawia się wówczas, gdy wprowadzone zróżnicowania dotyczą podmiotów (sytuacji) podobnych. Wówczas niezbędne jest wykazanie, że wprowadzenie danego zróżnicowania jest uzasadnione, w przeciwnym razie dochodzi do naruszenia zasady równości. Wiążącej oceny tego czy dane rozróżnienie jest uzasadnione dokonują sądy konstytucyjne⁹³.

Problematykę tę bardzo trafnie rozwinął polski Trybunał Konstytucyjny w swoim fundamentalnym orzeczeniu z dnia 3 września 1996 roku⁹⁴. W orzeczeniu tym Trybunał, opierając się na swoim dotychczasowym dorobku orzeczniczym, biorąc także pod uwagę standardy międzynarodowe oraz dorobek orzeczniczy innych europejskich sądów konstytucyjnych dotyczący równości, podjął próbę określenia istoty zasady równości oraz zdefiniowania jej ram. Trybunał stanął na stanowisku, że

92 Ta część pracy opiera się na wynikach badań zamieszczonych w: K. Urbaniak, *Electoral Gender Quota Systems...*, *op. cit.*, s. 33 i n.

93 L. Garlicki: *Komentarz do art. 32*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, t. III, Warszawa 2003, s. 10–11; K. Urbaniak, *Parytety i kwoty wyborcze...*, *op. cit.*, s. 72; Zob. także: M. Chmaj, *Równość wobec prawa i zakaz dyskryminacji*, [w:] *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce. Zasady ogólne*, T. 1, red. M. Chmaj, K raków 2002; R. Wieruszewski, *Zasada równości i niedyskryminacji w świetle orzecznictwa Komitetu Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 4; A. Łabno, *Zasada równości i zakaz dyskryminacji*, [w:] *Wolności i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 2006.

94 Sygn. akt K. 10/96.

zasada równości wobec prawa, polega na tym, że wszystkie podmioty prawa (adresaci norm prawnych), charakteryzujące się daną cechą istotną (relewantną) w równym stopniu, mają być traktowane równo – według jednakowej miary, bez różnicowań zarówno dyskryminujących, jak i faworyzujących. Oceniając daną regulację z punktu widzenia konstytucyjnej zasady równości należy ustalić, czy zachodzi podobieństwo jej adresatów, a więc czy możliwe jest wskazanie istnienia wspólnej istotnej cechy faktycznej lub prawnej uzasadniającej ich równe traktowanie⁹⁵. Ustalenie powinno być dokonywane w oparciu o cel i ogólną treść przepisów, w których zawarta jest kontrolowana norma, często będzie więc miało relatywny charakter. Jeżeli kontrolowana norma traktuje odmiennie adresatów, którzy charakteryzują się wspólną cechą istotną, to mamy do czynienia z odstępstwem od zasady równości, nie zawsze jest to jednak równoznaczne z istnieniem praktyki dyskryminacyjnej lub uprzywilejowania zakazanego przez Konstytucję. Konieczna jest jeszcze ocena kryterium, na podstawie którego dokonano owego różnicowania. „Równość wobec prawa to także zasadność wybrania takiego, a nie innego kryterium różnicowania podmiotów prawa. Trybunał Konstytucyjny wielokrotnie podkreślał również związek zasady równości z zasadą sprawiedliwości, dopuszczając różnicowanie w prawie, o ile jest ono usprawiedliwione”⁹⁶. Trybunał stanął na stanowisku, że wszelkie odstępstwa od nakazu równego traktowania podmiotów podobnych muszą znajdować podstawę w odpowiednio przekonywujących argumentach. Argumenty te muszą spełniać trzy cechy⁹⁷. Po pierwsze, muszą mieć charakter relewantny, a więc pozostawać w bezpośrednim związku z celem i zasadniczą treścią przepisów, w których zawarta jest kontrolowana norma oraz służyć realizacji tego celu i treści. Innymi słowy, wprowadzane różnicowania muszą mieć charakter racjonalnie uzasadniony. Nie wolno ich dokonywać według dowolnie ustalonego kryterium⁹⁸. Po drugie, argumenty te muszą mieć charakter proporcjonalny, a więc waga interesu, któremu ma służyć różnicowanie sytuacji adresatów normy, musi pozostawać w odpowiedniej proporcji do wagi interesów, które zostaną naruszone w wyniku nierównego potraktowania podmiotów podobnych.

95 Sygn. K. 17/95.

96 *Ibidem*.

97 Sygn. akt K. 10/96.

98 Zob. Orzeczenie TK z12 grudnia 1994 roku – sygn. akt K. 3/94.

I po trzecie, argumenty te muszą pozostawać w związku z innymi wartościami, zasadami czy normami konstytucyjnymi, uzasadniającymi odmienne traktowanie podmiotów podobnych⁹⁹. Jako jedną z takich zasad Trybunał wskazał zasadę sprawiedliwości społecznej i stwierdził jednocześnie, że różnicowanie sytuacji prawnej podmiotów podobnych ma więc znacznie większe szanse uznania za zgodne z Konstytucją, jeżeli pozostaje w zgodzie z zasadami sprawiedliwości społecznej lub służy urzeczywistnieniu tych zasad¹⁰⁰.

Podsumowując można przyjąć, że odstępstwo do reguły równości jest dopuszczalne gdy zostaną spełnione następujące warunki: 1) kryterium różnicowania pozostaje w racjonalnym związku z celem i treścią wprowadzanej regulacji; 2) waga interesu publicznego, któremu różnicowanie ma służyć, pozostaje w odpowiedniej proporcji do wagi interesów, które zostaną naruszone w wyniku wprowadzonego zróżnicowania; 3) kryterium różnicowania pozostaje w związku z innymi wartościami, zasadami czy normami fundamentalnymi (konstytucyjnymi), uzasadniającymi odmienne traktowanie podmiotów podobnych. Podstawowe znaczenie dla rozważania zasady równości będzie miało zatem ustalenie „cechy istotnej”, która przesądza o uznaniu porównywanych podmiotów za podobne lub odmienne. Uznanie podobieństwa pozwala na podjęcie badania, czy podmioty podobne są traktowane podobnie przez przepisy prawa. Dopiero zaś stwierdzenie, że prawo nie traktuje podmiotów podobnych w sposób podobny (a więc wprowadza zróżnicowanie), prowadzi do postawienia pytania, czy takie zróżnicowanie jest dopuszczalne w świetle zasady równości¹⁰¹.

VI

W państwach europejskich dopuszcza się tzw. uprzywilejowanie wyróżnawcze (dyskryminacje pozytywną) – jako instrument ingerujący

⁹⁹ Zob. Orzeczenie TK z 23 października 1995 roku – sygn. K. 4/95.

¹⁰⁰ K. Urbaniak, *Parytety i kwoty wyborcze...*, op. cit., s. 75–76.

¹⁰¹ M. Chmaj, *Opinia prawna na temat ogólnej oceny obywatelskiego projektu ustawy – o zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do Sejmu RP i Senatu RP, ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz ustawy – Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego, w związku z wprowadzeniem parytetu płci na listach kandydatów (druk nr 2713)*, Biuro Analiz Sejmowych, www.sejm.gov.pl (dostęp: 14.06.2011), s. 4.

w zasadę równości, gdy działa w sposób uzasadniony na rzecz ochrony słuszných interesów słabszej grupy społecznej, w tym także – kobiet. Stanowisko takie zajął także m.in. polski Trybunał Konstytucyjny, który w orzeczeniu z 29 września 1997 r. stwierdził, że:

[...] w rzeczywistości społecznej kobieta zajmuje z reguły pozycję słabszą (co jest m.in. wynikiem szczególnej roli kobiety w zakresie macierzyństwa i wychowania dzieci), istnieje konstytucyjne uzasadnienie dla wprowadzania regulacji nadających kobiecie pewne przywileje w porównaniu z mężczyzną, bo jest to instrument prowadzący do zapewnienia kobiecie rzeczywistego równouprawnienia. Innymi słowy, konstytucyjnie dopuszczalne jest tzw. uprzywilejowanie wyrównawcze, tzn. uprzywilejowanie prawne mające na celu zmniejszenie nierówności faktycznie występujących w życiu społecznym pomiędzy kobietami a mężczyznami. Regulacje ustanawiające tego typu uprzywilejowanie wyrównawcze nie mogą być traktowane jako – zakazane na tle zasady równości – regulacje dyskryminujące czy faworyzujące¹⁰².

Dopuszcza się działanie przyznające pewne przywileje kobietom w celu wyrównania faktycznych nierówności. Takie działanie nie ma jednak charakteru bezwzględne. Problem który się jawi przy interpretacji przedstawionego problemu dotyczy określenia dziedzin życia społecznego w których różnice biologiczne między kobietami i mężczyznami powodują nieuzasadnioną dyskryminację i dają podstawy do stosowania środków kompensujących¹⁰³.

W literaturze przedmiotu ugruntowały się dwa stanowiska dotyczące interpretacji zasady równości w zakresie praw wyborczych kobiet. Pierwsze z nich dowodzi, że brak jest jednoznacznych podstaw do uzasadnienia, że różnice biologiczne między kobietami i mężczyznami dają podstawy do stosowania uprzywilejowania wyrównawczego na gruncie prawa wyborczego. Leszek Garlicki, uwzględniając dorobek judykatury i doktryny prawa wskazał, że inaczej należy interpretować przedstawione zagadnienie na gruncie praw socjalnych¹⁰⁴, a odmiennie – bardziej restrykcyjnie – w zakresie wolności i praw o charakterze osobistym

¹⁰² Sygn. K15/97, pkt 3.

¹⁰³ K. Urbaniak, *Electoral Gender Quota Systems...*, op. cit., s. 36.

¹⁰⁴ Zob. M. Witkowska, *Zasada równości w stosunkach pracy na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011, nr 1, s. 205 i n.

i politycznym. Kategoryczny charakter zasady równości w sferze politycznej prowadzi L. Garlickiego do wniosku, że dążenie do osiągnięcia faktycznej równości np. poprzez wprowadzenie systemu kwotowego, budzi poważne wątpliwości natury konstytucyjnej¹⁰⁵. Podobne wątpliwości były wyrażane także przez innych polskich konstytucjonalistów w dyskusji nad wprowadzeniem systemu kwotowego do polskiego systemu wyborczego w 2010 roku¹⁰⁶. Stanowisko to podziela także Bogusław Banaszak, albowiem w swoim komentarzu do Konstytucji RP wyraża on pogląd o niezgodności kwot wyborczych z konstytucją, argumentując, że wobec obserwowanej w kolejnych wyborach większej ilości kandydatów płci męskiej kwoty zmuszałyby to surowszej ich selekcji¹⁰⁷. Przedstawiciele drugiego stanowiska dowodzą z kolei, że wprowadzenie kwot na listach wyborczych stanowi odstępstwo od zasady równego traktowania, ponieważ tworzą klasyfikację ze względu na płeć, która pozornie nie powinna przesądzać o zasadach korzystania z praw wyborczych, to jednak odstępstwo to jest uzasadnione zasadą sprawiedliwości społecznej i zasadą równości w sensie materialnym, ponieważ w niektórych państwach – ze względu na uwarunkowania historyczne, społeczne czy kulturowe – kobiety nie mają z mężczyznami równych szans w walce o miejsca na listach wyborczych¹⁰⁸. Zdaniem przedstawicieli tego poglądu zagwarantowanie parytetu płci na listach wyborczych (lub minimalnych kwot na takich listach) stanowi działanie wspierające kobiety. Jest zatem uprzywilejowaniem wyrównawczym mającym na celu zmniejszenie nierówności faktycznej występującej w życiu społecznym pomiędzy kobietami a mężczyznami. Uważają oni, że uprzywilejowanie to nie jest tożsame z dyskryminacją. Celem takiej regulacji nie jest bowiem dyskryminacja mężczyzn (choć w praktyce do takiej dyskryminacji może dojść – część mężczyzn

¹⁰⁵ L. Garlicki: *Komentarz do art. 33*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, t. III, *op. cit.*, s. 10–12.

¹⁰⁶ Zob. M. Chmaj, *Opinia prawna na temat ogólnej oceny obywatelskiego projektu ustawy...*, *op. cit.*; K. Skotnicki, *W sprawie wprowadzenia parytetu płci na listach wyborczych*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 3; A. Szymt, *W sprawie wprowadzenia parytetu płci na listach wyborczych*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 3; L. Bosek, *Ekspertyza nt. projektu ustawy o zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza...*, *op. cit.*

¹⁰⁷ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 197.

¹⁰⁸ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2008, s. 89; P. Uziębło, *Parytety płci i kwoty...*, *op. cit.*

może nie zostać umieszczona na listach wyborczych), tylko zwiększenie liczby kobiet na listach kandydatów¹⁰⁹. Andrzej Bisztyga uznał, że wprowadzenie systemu kwotowego na listach kandydatów narusza zasadę równego traktowania, to służy ważnemu interesowi społecznemu, za który uważa zrównoważenie udziału kobiet i mężczyzn w procesie decyzyjnym. A. Bisztyga dostrzega w tym rozwiązaniu nie tylko korzyść dla kobiet, ale dla całego społeczeństwa. Jego zdaniem najtrudniejsza do wykazania jest zbieżność rozwiązania kompensacyjnego z zasadą sprawiedliwości społecznej. Wynika to z faktu, że przeciwnicy demokracji parytetowej przyjmują „męski punkt widzenia” i wskazują na rzekomy brak zainteresowania kobiet polityką. Uważa on, że takie argumenty powielają jedynie stereotypowe postrzeganie kobiet i nie są potwierdzone faktami. W ten sposób dochodzi do wniosku, że „argumentacja na rzecz zróżnicowania sytuacji prawnej kobiet jest racjonalna i że ma ona charakter proporcjonalny oraz że przyczyny zróżnicowania pozostają w związku z wartościami konstytucyjnymi”¹¹⁰.

VII

Problematyka stosowania instrumentów pozytywnej dyskryminacji w celu zwiększenia liczby kobiet w organach przedstawicielskich dotyczy przede wszystkim ustawowych systemów kwotowych. Ustawodawca wprowadzając środki kompensacyjne nakierowane na zwiększenie reprezentacji kobiet, staje przed problemem zgodności takich rozwiązań z zasadą równości wobec prawa oraz zasadą równego traktowania. Obie te zasady pełnią rolę fundamentalną w każdym demokratycznym państwie. Co może zabrzmieć paradoksalnie przedstawiony problem należy

¹⁰⁹ Zob. szerzej: A. Bodnar, A. Śledzińska-Simon, *Opinia w sprawie zgodności projektu ustawy o zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz ustawy – Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego*, w związku z wprowadzeniem parytetu płci na listach kandydatów, www.parytety.org (dostęp: 12.01.2012).

¹¹⁰ A. Bisztyga, *Równy status kobiet i mężczyzn – nowe wyzwania dla polskiego legislatora. Aspekt Konstytucyjny*, [w:] H. Zięba-Załuca, M. Kijowski (red.) *Zasada równości w prawie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003, s. 28.

również rozważyć z punktu widzenia zasady zakazu dyskryminacji¹¹¹. W konstytucjach państw europejskich zasada ta zwykle określana jest w sposób ogólny, z szerokim zakresem podmiotowym i przedmiotowym (rasa, płeć, urodzenie, wiek, język, pochodzenie społeczne)¹¹² i z całą pewnością odnosi się także do życia politycznego i społecznego¹¹³. Jej faktyczną treść, istotę i granice wyznaczają sądy konstytucyjne biorąc pod uwagę specyfikę własnego prawa konstytucyjnego, wynikająca z odmiennych tradycji oraz uwarunkowań kulturowych i społecznych.

Wskazany problem był przedmiotem rozważań doktryny, jak i orzeczeń europejskich sądów konstytucyjnych, które badały zgodność zastosowanego tzw. uprzywilejowania wyrównawczego z zasadą równości, równego traktowania i zakazu dyskryminacji. Wprawdzie do orzeczeń tych należy podchodzić z dużą ostrożnością, gdyż uwzględniają one oprócz specyfiki konstytucyjnej poszczególnych państw także uwarunkowania kulturowe, tradycje konstytucyjne i specyficzne każdemu państwu uwarunkowania społeczne, to jednak rzucają one pewne światło na postrzeganie omawianego problemu.

W 1982 roku francuska Rada Konstytucyjna (*Conseil Constitutionnel*) rozstrzygała problem zgodności z konstytucją wprowadzonego w drodze ustawy zwykłej systemu kwotowego na listach kandydatów w wyborach krajowych i municypalnych. Rada Konstytucyjna bardzo restrykcyjnie podeszła do zasady równości, stojąc na stanowisku – osadzonym w tradycji rewolucji francuskiej – że zasada równości należy do fundamentalnych zasad konstytucyjnych i wyjątki od niej – szczególnie dotyczące sfery praw politycznych – powinny być ściśle określone w konstytucji. Rada Konstytucyjna wyjaśniła, że naruszenie art. 3 Konstytucji oraz art. 6 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela wynika z tego, że zasada równych praw wyborczych (czynnego i biernego) stoi w sprzeczności z rozwiązaniami dzielącymi posiadających prawa wyborcze obywateli na określone kategorie płciowe. „Wybory kurialne” naruszają równość wobec prawa. W efekcie w swoim orzeczeniu Rada uznała za niezgodne z Konstytucją wprowadzenie systemu

¹¹¹ K. Urbaniak, *Electoral Gender Quota Systems...*, *op. cit.*, s. 37.

¹¹² Zob. B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, wyd. 3, Wolters Kluwer 2012, s. 146 i n.; *Zasada równości w orzecznictwie trybunałów konstytucyjnych*, red. L. Garlicki, J. Trzciniński, Wrocław 1990.

¹¹³ Zob. np.: art. 32 Konstytucji RP, art. 3 Konstytucji Niemiec, art. 14 Konstytucji Hiszpanii, art. 3 Konstytucji Włoch.

kwotowego na listach wyborczych¹¹⁴. Prezentowana wykładnia zasady równości oraz praw i wolności wyborczych gwarantowanych przez Konstytucję V Republiki została jednomyślnie potwierdzona w kolejnych orzeczeniach Rady Konstytucyjnej¹¹⁵. Następnym tego było wprowadzenie zmiany Konstytucji¹¹⁶, która stworzyła podstawę dla wprowadzenia uprzywilejowania wyrównawczego na poziomie ustawowym¹¹⁷.

Zgoła inne stanowisko zajął hiszpański Trybunał Konstytucyjny. W 2008 roku ocenił on konstytucyjność wprowadzonego w drodze ustawy organicznej systemu kwotowego gwarantującego każdej z płci 40% miejsc na listach kandydatów¹¹⁸. Trybunał uznał w rozpatrywanej sprawie system kwotowy za zgodny z konstytucją¹¹⁹. Dodać należy, że sprawa ta różniła się od sprawy rozpatrywanej przez francuską Radę Konstytucyjną. Konstytucja Hiszpanii, inaczej niż Konstytucja Francji reguluje zasadę równości podkreślając przede wszystkim jej wymiar materialny¹²⁰. Zdaniem hiszpańskiego Trybunału wartości odzwierciedlone w Konstytucji Hiszpanii

-
- ¹¹⁴ Zob. Wyrok Rady Konstytucyjnej z 18 listopada 1982 roku, sygn. 82–14, www.conseil-constitutionnel.fr (dostęp: 14.06.2011) Wyrok Rady Konstytucyjnej z 18 listopada 1982 r., sygnatura nr 82–146, http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/anglais/a82146dc.pdf (dostęp: 14.06.2012).
- ¹¹⁵ Wyrok Rady Konstytucyjnej z 14 stycznia 1999 r., sygnatura 98–407, http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/anglais/a98407dc.pdf (dostęp: 14.06.2012).
- ¹¹⁶ Ustawa konstytucyjna nr 99–569 z 8 lipca 1999 roku wprowadziła nowy ust. 2 do art. 4 oraz ust. 5 do art. 3 Konstytucji: „Artykuł 4. 1. Partie i ugrupowania polityczne konkurują ze sobą w drodze wyborów. Powstają one i działają swobodnie. Powinny one przestrzegać zasad suwerenności narodowej i demokracji. 2. Przyczyniają się one do zapewnienia zasady zawartej w art. 3 ust. 5 na warunkach określonych w ustawie”. „Art. 3.5. Prawo sprzyja równemu dostępowi kobiet i mężczyzn do mandatu przedstawicielskiego i do stanowisk pochodzących z wyboru”.
- ¹¹⁷ G. Ulicka, *Demokracja a prawa polityczne kobiet we Francji*, [w:] *Państwo – Demokracja – Samorząd. Księga Jubileuszowa na sześćdziesięciopięciolecie Profesora Eugeniusza Zielińskiego*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1999, s. 595–598; M. Szewczyk, *Parytet płci...*, *op. cit.*, s. 147–150.
- ¹¹⁸ Orzeczenie z 29 stycznia 2008 r., sygn. STC 12/2008 – <http://www.tribunalconstitucional.es/> (dostęp: 14.06.2011).
- ¹¹⁹ M. Szewczyk, *Parytet płci...*, *op. cit.*, s. 150–151.
- ¹²⁰ Art. 9 ust. 2 Konstytucji Hiszpanii stanowi, że „Do władz publicznych należy kształtowanie warunków niezbędnych dla urzeczywistnienia i zapewnienia wolności i równości jednostki oraz grup, w skład których ona wchodzi, a także usuwanie

[...] nakładają na ustawodawcę zadanie aktualizowania i urzeczywistnienia zasady równości, które przekłada się m.in. na zasadę przedstawicielstwa [...]. W szczególności z art. 9 ust. 2 oraz z wykładni systematycznej całości przepisów ustawy zasadniczej znajdujących zastosowanie w tym zakresie wynika konstytucyjne umocowanie środków oraz instrumentów wprowadzanych przez ustawodawcę, które mają na celu ułatwianie partycypacji politycznej wszystkich obywateli, usuwając, jeśli zachodzi potrzeba, przeszkody każdego typu, tak prawne, jak i czysto faktyczne, które ją uniemożliwiają lub utrudniają, jak również promując warunki gwarantujące równość obywateli. W tym miejscu należy dodać, że równość materialna nie tylko ułatwia rzeczywisty udział wszystkich w sprawach publicznych, ale także jest elementem konstytucyjnym pojęcia obywatelstwa¹²¹.

Analizując wyrok hiszpańskiego Trybunału należy zwrócić szczególną uwagę na redakcję art. 9 konstytucji, który jest podstawą wykładni zasady równości. Artykuł ten przyjmuje wieloaspektowe rozumienie zasady równości, akcentując zarówno jej wymiar formalny, jak i materialny. W tym drugim aspekcie można go traktować jak normę programową konstytucji, nakładającą na organy państwa obowiązek niwelowania nierówności (w sensie materialnym) w życiu politycznym, ekonomicznym, kulturalnym i społecznym. Taka konstrukcja zasady równości daje podstawę do wprowadzania rozwiązań dążących do zrównania kobiet i mężczyzn poprzez stosowanie instrumentów kompensacyjnych nie tylko tam, gdzie znajduje to swoje uzasadnienie z różnicach biologicznych, ale także w innych dziedzinach, a przede wszystkim w życiu politycznym. W takim ujęciu przepis art. 9 konstytucji traktować można jak znowelizowane przepisy Konstytucji Francji, które stworzyły podstawę do wprowadzenia systemów kwotowych¹²².

Problematykę kwot wyborczych możemy odnaleźć także w niemieckiej doktrynie prawa konstytucyjnego. Wprawdzie w praktyce konstytucyjnej

przeszkód, które by uniemożliwiły lub utrudniły ich pełną realizację oraz ułatwienie uczestnictwa wszystkich obywateli w życiu politycznym, ekonomicznym, kulturalnym i społecznym”.

¹²¹ A. Dorabalska, *Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 stycznia 2008 r. w sprawie konstytucyjności wprowadzenia obowiązku zachowania parytetu płci na listach wyborczych (sygn. STC 12/2008)*, „Przegląd Sejmowy” 2008, nr 5.

¹²² K. Urbaniak, *Electoral Gender Quota Systems...*, *op. cit.*, s. 38.

tego państwa parytety nie są stosowane w wyborach na szczeblu federacji¹²³, to nauka prawa konstytucyjnego podkreśla, że konstrukcja kwot wyborczych byłaby niezgodna z art. 3 Ustawy Zasadniczej¹²⁴. Dla przykładu Komisja Konstytucyjna do spraw Reformy Ustawy Zasadniczej – przygotowująca reformę ustrojową z 1994 roku – uzgodniła, że nawet w świetle nowego brzmienia art. 3 ust. 2 UZ dopuszczającego „faktyczne wyrównywanie szans”, wspieranie kobiet sztywnymi parytetami ustawowymi nie będzie dopuszczalne¹²⁵. Podkreślić należy, że niemiecka Ustawa Zasadnicza wyklucza co do zasady różnicowanie podmiotów prawa ze względu na płeć a „kobiety pojmowane jako grupa” (a nie jako wolne i autonomiczne podmioty) nie są beneficjentem praw podstawowych¹²⁶.

Na gruncie polskiego prawa rozważając problematykę kwot wyborczych należy spojrzeć na tę instytucję także przez pryzmat zasady pluralizmu politycznego. Gwarantuje ona bowiem nie tylko wolność tworzenia, ale i wolność działalności partii politycznych¹²⁷. Dodajmy, że jest to zasada ustrojowa, nieprzypadkowo zamieszczona w rozdziale I Konstytucji¹²⁸. Z zasady tej wynika nakaz skierowany dla organów państwa tworzenia jak najlepszych warunków dla wolnej konkurencji między partiami, a także bardzo ograniczona – nie naruszająca „wolności działania” – możliwość ingerencji w działalność partii politycznych. Do ingerencji

123 E. Kolinsky, *Political participation and parliamentary careers: Women's quotas in West Germany*, „West European Politics” 1991, nr 1.

124 Artykuł 3.1. Wszyscy ludzie są równi wobec prawa. 2. Mężczyźni i kobiety są równouprawnieni. Państwo wspiera rzeczywistą realizację równouprawnienia kobiet i mężczyzn oraz wpływa na usuwanie istniejących różnic. 3. Nikt nie może być dyskryminowany lub uprzywilejowany ze względu na płeć, urodzenie, rasę, język, ojczyznę i pochodzenie, wyznanie, poglądy religijne lub polityczne. Nikt nie może być dyskryminowany ze względu na swoją niepełnosprawność. Zob. M. Sachs, *Verfassungsrecht II. Grundrechte*, Berlin–Heidelberg–New York 2000, s. 256 i n.; Ch. Starck, [w:] *Kommentar zum Grundgesetz*. Band I, red. H. Mangoldt, F. Klein, Ch. Starck. Muenchen 2005, s. 396.

125 Christian Starck, [w:] *Kommentar zum Grundgesetz*. Band I, red. H. Mangoldt, F. Klein, Ch. Starck. Muenchen 2005, s. 396.

126 M. Sachs, *Verfassungsrecht II. Grundrechte*, Berlin–Heidelberg–New York 2000, s. 257; L. Bosek, *Ekspertyza nt. projektu ustawy o zmianie ustawy – Ordynacja...*, *op. cit.*

127 K. Skotnicki, *W sprawie wprowadzenia parytetu płci na listach wyborczych*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 3, s. 131.

128 Szerzej zob. M. Chmaj, *Wolność tworzenia i działania partii politycznych*, Olsztyn 2006.

takiej powinno dochodzić tylko w wyjątkowych sytuacjach i najlepiej gdyby miała ona podstawę konstytucyjną¹²⁹. Wydaje się oczywiste, że ingerencja taka nie powinna dotyczyć tego co jest istotą pluralizmu politycznego, tj. swobodnej rywalizacji między partiami. Oczywiście wyrażone w art. 11 Konstytucji zasady nie są nieograniczone, ale ewentualne ograniczenie zawsze musi czynić zadość warunkom określonym w art. 31 ust. 3¹³⁰.

Argumentem za niekonstytucyjnością kwot wyborczych może być także charakter parlamentu jako politycznej reprezentacji narodu, rozumianej jako podmiot władzy suwerennej. Charakter taki ukształtowany jest przez konstytucyjną zasadę przedstawicielstwa (reprezentacji) wyrażoną w art. 4 Konstytucji. Konsekwencją takiej konstrukcji jest sytuacja w której jedynym kryterium umieszczenia kandydata na liście wyborczej powinny być jego poglądy polityczne i wyznawane wartości. Kryteria odnoszące się do płci wydają się stać w sprzeczności z modelem reprezentacji określonym w Konstytucji. Dodatkowym argumentem który można w tym miejscu powołać, jest definicja „narodu politycznego” – suwerena, zamieszczona w Preambule do Konstytucji¹³¹, gdzie mowa jest o „wszystkich obywatelach Rzeczypospolitej”, nie dokonując ich rozróżnienia ze względu na jakakolwiek cechę¹³².

VIII

W debacie o wprowadzaniu systemów kwotowych w drodze ustawy ścierają się dwa przeciwne stanowiska. Zdaniem przedstawicieli jednego z nich wprowadzanie rozwiązań kompensacyjnych zwiększających

¹²⁹ Zob. W. Sokolewicz, *Komentarz do Art. 11*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, pod red. L. Garlickiego, Warszawa 2007, s. 10–25.

¹³⁰ K. Urbaniak, *Parytety i kwoty wyborcze...*, *op. cit.*, s. 74; A. Szmyt, *W sprawie wprowadzenia parytetu płci na listach wyborczych*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 3, s. 137.

¹³¹ Nie ulega wątpliwości, że wstęp do Konstytucji, choć sporny jest jego charakter normatywny, odgrywa istotną rolę w interpretacji przepisów Konstytucji. Zob. P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Warszawa 2000, s. 10–11; L. Garlicki, *Komentarz do Wstępu do konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, red. L. Garlicki, Warszawa 2007, s. 19.

¹³² K. Urbaniak, *Parytety i kwoty wyborcze...*, *op. cit.*, s. 74.

reprezentacje kobiet na listach kandydatów jest odejściem od klasycznie rozumianej zasady równości. W związku z tym, wprowadzenie takich rozwiązań powinno być poprzedzone stosowną, wyraźną zmianą konstytucji dopuszczającą wprowadzanie mechanizmów wyrównawczych w sferze praw politycznych. Zwolennicy drugiego stanowiska z kolei dowodzą, że mechanizmy kompensacyjne służą realizacji zasady równości w sensie materialnym, stąd nie sposób wywieść by takie rozwiązania były sprzeczne z zasadą równości, równego traktowania czy zakazy dyskryminacji. W efekcie przedstawionego sporu stoimy przed pytaniem, czy można wskazać uzasadnienie dla tezy, że uprzywilejowanie wyrównawcze w dziedzinie praw politycznych, jakimi bez wątpienia są prawa wyborcze, nie jest odejściem od zasady równości.

Ocena konstytucyjności instrumentów ingerujących w system wyborczy w celu zwiększenia liczby kobiet w organach przedstawicielskich budzi uzasadnione wątpliwości nie tylko w kontekście zasady równości, ale także zasady pluralizmu politycznego i zasady suwerenności narodu. Obiektywny fakt mniejszej reprezentacji w składach organów przedstawicielskich kobiet, czy mężczyzn nie jest sam w sobie wystarczającą przesłanką uzasadniającą wprowadzenie określonych rozwiązań prawnych. Warunkiem *sine qua non* zastosowania środków prawnych „uprzywilejowania wyrównawczego” jest wykazanie, że mamy do czynienia z nierównością lub dyskryminacją określonej płci, ustalenie co jest jej źródłem i czy zaistniała sytuacja jest wynikiem braku odpowiednich gwarancji prawnych, czy też konsekwencją określonych preferencji wyborców, którzy podejmując swoją wolę – (w sposób świadomy i swobodny) – w akcie wyborczym, chcą wybrać konkretnego kandydata o konkretnych cechach osobowościowych, abstrahujących od jego płci¹³³. W świetle przeprowadzonego wywodu wydaje się, że płeć nie jest dostatecznie relewantną cechą, aby mogła być ona wykorzystana jako podstawa do ingerencji w zasadę równości, a także inne podstawowe zasady konstytucyjne, dotyczące procesu wyborczego. Jak pokazują przykłady większości państw europejskich zwiększenie reprezentacji kobiet w organach przedstawicielskich

133 M. Jabłoński, *Opinia prawna nt. postanowień poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 roku (druk nr 1146 z 10 października 2012 r.) oraz poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy (druk nr 1151 z 24 stycznia 2013 r.)*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa, 13 stycznia 2014 r.

można osiągnąć skuteczniej także innymi instrumentami, bez konieczności dokonywania zmian ustawowych. Nawet autorzy popierający wprowadzenie kwot wyborczych do polskiego Kodeksu wyborczego zaznaczają, że najskuteczniejszą metodą na zwiększenie reprezentacji politycznej kobiet są dobrowolne uregulowania wewnętrzzpartyjne¹³⁴, połączone z akcją edukacyjno-informacyjną.

Podnoszone niezmiennie w doktrynie polskiego prawa konstytucyjnego wątpliwości co do zgodności z Konstytucją RP ustawowych instrumentów „uprzywilejowania wyrównawczego”¹³⁵ oraz ubogie efekty wprowadzenia kwot wyborczych do Kodeksu wyborczego, prowadzą do konkluzji, że normatywne określenie kształtu płciowego list wyborczych nie wydaje się skutecznym środkiem służącym zwiększeniu reprezentacji politycznej kobiet¹³⁶. Zastosowane instrumenty ingerencji w zasadę równości przyniosły nieproporcjonalne małe efekty. Jednak wobec jednoznacznego stanowiska prawodawcy opowiadającego się za systemem kwotowym, wydaje się zasadne postulowanie stworzenia podstawy konstytucyjnej dla funkcjonowania takiego rozwiązania na poziomie ustawowym. Nowelizacja Konstytucji, idąc za przykładem francuskim powinna klarownie wskazywać na możliwość uregulowania w ustawie zwykłej

134 A. Pięta-Szawara, *Wpływ ustawy kwotowej na zakres podmiotowości politycznej kobiet w Polsce na przykładzie wyborów do Sejmu w 2011 roku oraz wyborów do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku*, „Polityka i Społeczeństwo” 2015, nr 1, s. 43.

135 A. Szmyt, *Parytet lub kwota płci w prawie wyborczym – czy tylko kwestia równości?* [w:] *Prawo w służbie państwu i społeczeństwu*, red. B. Banaszak, M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, Wrocław 2012; K. Skotnicki, *Opinia prawna na temat dwóch projektów ustaw o zmianie ustawy z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz.U. Nr 21 poz. 112 z późn. zm.): Poselskiego, zawartego w druku nr 1151; Senackiego, zawartego w druku nr 1350*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 22 sierpnia 2013 r.; M. Chmaj, *Opinia prawna w przedmiocie: oceny zgodności poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 r. (druk nr 1146) oraz poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy (druk nr 1151) z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 3 stycznia 2014 r.; M. Muszyński, *Opinia dla Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu w sprawie zgodności poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 roku (druk nr 1146) oraz poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy (druk nr 1151) z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej (wersja dostarczona przez BAS)*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 8 stycznia 2014 r.

136 M. Chmaj, *Kwoty wyborcze i problem parytetu płci w Kodeksie wyborczym*, „Acta Iuridica Lebusana”, *Aktualne problemy prawa wyborczego*, T. 1, Zielona Góra 2015, s. 81.

instrumentów pozwalających dążyć do osiągnięcia faktycznej równości w politycznej reprezentacji obu płci w organach wybieralnych.

Bibliografia

- Anastaplo G., *The Amendments to the Constitution. A Commentary*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1995.
- Annas J., *Mill and the Subjection of Women*, „Philosophy” 1977, vol. 52.
- Bacchi C., *Arguing for and against quotas: theoretical issues*, [w:] D. Dahlerup (ed.), *Women, Quotas and Politics*, Routledge 2006.
- Baker J.H., *Votes for Women: The Struggle for Suffrage Revisited*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009.
- Banaszak B., *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, wyd. 3, Wolters Kluwer 2012.
- Barburska O., *Czynniki determinujące udział kobiet w sprawowaniu władzy politycznej w krajach Europy Zachodniej*, „Studia Europejskie” 2002, nr 2.
- Barburska O., *Polityka Unii Europejskiej w zakresie zrównoważonego udziału kobiet w politycznych strukturach decyzyjnych (część 1)*, „Studia Europejskie” 2007, nr 3.
- Barnes S.H., *Representation in Italy. Institutionalized Tradition and Electoral Choice*, University of Chicago Press, Chicago 1977.
- Barnes S.H., *Secular trends and partisan realignment in Italy*, [w:] R.J. Dalton, S.C. Flanagan, P. Beck A. (eds.), *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Dealignment?*, Princeton University Press, Princeton 1984.
- Biszyta A., *Równy status kobiet i mężczyzn – nowe wyzwania dla polskiego legislatora. Aspekt konstytucyjny*, [w:] *Zasada równości w prawie*, pod red. H. Zięby-Załuckiej, M. Kijowskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2003.
- Bodnar A., Śledzińska-Simon A., *Opinia w sprawie zgodności projektu ustawy o zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz ustawy – Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego, w związku z wprowadzeniem parytetu płci na listach kandydatów*, <http://parytety.org>.

- Bosek L., *Ekspertyza nt. projektu ustawy o zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz ustawy – Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego, w związku z wprowadzeniem parytetu płci na listach kandydatów (bez numeru druku)*, www.rownetraktowanie.gov.pl.
- Bukraba-Rylska I., *Parytety jako numerus clausus*, „Rzeczpospolita” z 24 lipca 2009 r.
- Chmaj M., *Kwoty wyborcze i problem parytetu płci w Kodeksie wyborczym*, [w:] *Aktualne problemy prawa wyborczego*, pod red. B. Banaszka, A. Bisztygi, A. Feji-Paszkiwicz, Zielona Góra 2015.
- Chmaj M., *Opinia prawna w przedmiocie: oceny zgodności poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 r. (druk nr 1146) oraz poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy (druk nr 1151) z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 3 stycznia 2014 r.
- Chmaj M., *Opinia prawna na temat ogólnej oceny obywatelskiego projektu ustawy – o zmianie ustawy – Ordynacja wyborcza do Sejmu RP i Senatu RP, ustawy – Ordynacja wyborcza do rad gmin, rad powiatów i sejmików województw oraz ustawy – Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego, w związku z wprowadzeniem parytetu płci na listach kandydatów (druk nr 2713)*, Biuro Analiz Sejmowych, www.sejm.gov.pl.
- Chmaj M., *Parytet płci w kodeksie wyborczym*, [w:] *Kodeks wyborczy. Wstępna ocena*, pod red. K. Skotnickiego, Warszawa 2011.
- Chmaj M., *Równość wobec prawa i zakaz dyskryminacji*, [w:] *Konstytucyjne wolności i prawa w Polsce. Zasady ogólne*, T. 1, red. M. Chmaj, Kraków 2002.
- Chmaj M., *Wolność tworzenia i działania partii politycznych*, Olsztyn 2006.
- Clubb J.M., Allen H.W., *Electoral Change and Stability in American Political History*, Free Press, New York 1971.
- Dahlerup D., *Electoral Gender Quotas: Between Equality of opportunity and Equality of Result*, „Representation” 2007, vol. 43, no. 2.
- Dahlerup D., *Introduction*, [w:] D. Dahlerup (ed.), *Women, Quotas and Politics*, Routledge, London 2006.
- Dahlerup D. (ed.), *Women, Quotas and Politics*, Routledge, London 2006.
- Dahlerup D., Freidenvall L., *Gender Quotas In politics – A Constitutional Challenge*, [w:] S.H. Williams (ed.), *Constituting Equality. Gender*

- Equality and Comparative Constitutional Law*, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Dorabalska A., *Wyrok Trybunatu Konstytucyjnego z dnia 29 stycznia 2008 r. w sprawie konstytucyjności wprowadzenia obowiązku zachowania parytetu płci na listach wyborczych (sygn. STC 12/2008)*, „Przebieg Sejmowy” 2008, nr 5.
- Dunin K., *Przedmowa*, [w:] A. Badiou, *Święty Paweł*, Kraków 2007.
- Esmein A., *Prawo konstytucyjne*, tłum. W. Konopczyński, K. Lutostański, wyd. 2 (według wyd. 6 z 1914 r.), Warszawa 1921.
- Franceschet S., Krook M. L., Piscopo J.M., *The Impact of Gender Quotas: A Research Agenda*, Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Toronto, Canada, September 3–6, 2009.
- Freidenvall L., Dahlerup D., *Electoral Gender Quota Systems and Their Implementation in Europe* update 2013, Directorate-General for Internal Policies, Policy Department Citizen’s Rights and Constitutional Affairs, European Parliament 2013.
- Fuszara M., *Kobiety, mężczyźni i parytety*, „Analizy i Opinie” 2009, nr 98, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2009.
- Garlicki L., *Komentarz do Wstępu do konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, red. L. Garlicki, Warszawa 2007.
- Grimshaw P., *Women’s Suffrage in New Zealand*, Oxford University Press, 1972.
- Holton S., *Feminism and Democracy: Women’s Suffrage and Reform Politics in Britain, 1900–1918*, Cambridge 1986.
- Hoskyns C., *Gender and Transnational Democracy: The Case of the European Union*, [w:] Mayer M., Prügl E. (eds.), *Gender Politics in Global Governance*, Rowman and Littlefield Publication, New York-Oxford 1999.
- Huard R., *Le suffrage universel en France (1848–1946)*, Aubier 1991.
- Inglehart R., Norris P., *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge University Press, New York 2003.
- Inglehart R., Norris P., Welzel C., *Gender Equality and Democracy*, „Comparative Sociology” 2003, vol. 1, no. 3–4.
- Jabłoński M., *Opinia prawna nt. postanowień poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 roku (druk nr 1146 z 10 października 2012 r.) oraz poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy (druk nr 1151 z 24 stycznia 2013 r.)*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa, 13 stycznia 2014 r.

- Jones M.P., *The Desirability of Gender Quotas: Considering Context and Design*, „Politics and Gender” 2005, nr 4.
- Kasse M., *Perspektywa badań partycypacji politycznej*, [w:] *Zachowania polityczne*, red. R.J. Dalton, H-D Klingemann, T. 2, Warszawa 2010.
- Kolinsky E., *Political participation and parliamentary careers: Women's quotas in West Germany*, „West European Politics” 1991, nr 1.
- Kommentar zum Grundgesetz*. Band I, red. H. Mangoldts, F. Klein, Ch. Starck. Muenchen 2005.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, t. III, Warszawa 2003.
- Krook M.L., *Quotas for Women in Politics: Gender and Candidate Selection Reform Worldwide*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Krook M.L., Childs S. (eds.), *Women, Gender and Politics: A Reader*, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Krook M.L., F. Mackay (eds.), *Gender, Politics and Institutions: Towards a Feminist Institutionalism*, Palgrave Macmillan 2011.
- Kryszeń G., *Kształtowanie reprezentacji parlamentarnej kobiet w świetle standardów wyborów demokratycznych*, [w:] *Zagadnienia prawa parlamentarnego. Materiały z XLVIII Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego, Serock, 1–3 czerwca 2006 r.*, red. M. Granat, Wyd. Sejmowe, Warszawa 2007.
- Krzyżanowska N., *Wokół koncepcji demokracji, parytetów płci w świetle polskiego dyskursu prasowego*, „Studia Socjologiczne” 2012, nr 1.
- Laider P., *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki. Przewodnik*, Kraków 2007.
- Leijenaar M., *How to create a gender balance in political decision-making. A guide to implementing policies for increasing the participation of women in political decision-making*, European Commission, Luxembourg 1997.
- Lombardo E., *Integrating or Setting the Agenda? Gender Mainstreaming in the European Union Constitution-Making Process*, „Social Politics” 2005, nr 3.
- Łabno A., *Zasada równości i zakaz dyskryminacji*, [w:] *Wolności i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 2006.
- Łukasz D., *Parytet płci w regulacjach wybranych państw UE*, „Analizy BAS”, Biuro Analiz Sejmowych, 2010, nr 6 (31).
- Majcherek J., *Kobiety, parytety, niestety*, „Gazeta Wyborcza” z 14.07.2010 r.
- Makowski J., *Zarys prawa wyborczego*, Warszawa 1918.

- Malinowska E., *Feminizm europejski. Demokracja parytetowa a polski ruch kobiet. Socjologiczna analiza walki o równouprawnienie płci*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- Mansbridge J., *Quota Problems: Combating the Dangers of Essentialism*, „Politics and Gender” 2005, nr 4.
- Mead R.J., *How the Vote Was Won: Women Suffrage in the Western United States, 1868*.
- Michalak B., Sokala A., Uziębło P., *Leksykon prawa wyborczego i referendalnego oraz systemów wyborczych*, Wolters Kluwer 2013.
- Muszyński M., *Opinia dla Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu w sprawie zgodności poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy z dnia 5 stycznia 2011 roku (druk nr 1146) oraz poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy (druk nr 1151) z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej (wersja dostarczona przez BAS)*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 8 stycznia 2014 r.
- Niewiadomska-Cudak M., *Uregulowania prawne dotyczące reprezentacji kobiet w kolejalnych organach władzy w Polsce w kontekście wyników wyborów parlamentarnych w 2011 roku*, „Studia Wyborcze” 2012, nr 3.
- Nohlen D., Grotz F., Hartman Ch. (eds.), *Elections in Asia and Pacific: A Data Handbook: vol. I: Middle East, Central Asia and South Asia*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- Norris P., *Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior*, Cambridge 2004.
- Norris P., *The Impact of Electoral Reform on Women’s Representation*, „Acta Politica” 2006, vol. 41.
- Norris P., *Representation and the democratic deficit*, „European Journal of Political Research” 1997, nr 2.
- Norris Boulder P., *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women*, [w:] Norris P., Githens M., Lovenduski J. (eds.), *Different Voices, Different Roles: Women and Politics in the United States and Europe*, New York 1994.
- Norris P., Lovenduski J. (eds.), *Gender and Party Politics*, Sage Publications, London 1993 Research” 1997, nr 2.
- Norris P., Lovenduski J. (eds.), *Women in Politics*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Perrot M., *Les femmes et la citoyenneté en France. Histoire d’une exclusion*, [w:] A. Le Bras-Chopard, J. Mossuz-Lavau (eds.), *Les femmes et la politique*, L’Harmattan, Paris 1997.

- Pięta-Szawara A., *Wpływ ustawy kwotowej na zakres podmiotowości politycznej kobiet w Polsce na przykładzie wyborów do Sejmu w 2011 roku oraz wyborów do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku*, „Polityka i Społeczeństwo” 2015, nr 1.
- Płeć, wybory, władza*, red. R. Siemieńska, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Półtorak M., *Zakaz dyskryminacji w prawie wspólnotowym*, „De doctrina Europea. Roczniki Instytutu Europeistyki” 2009.
- Prokop K., *Szwajcaria*, [w:] *Systemy ustrojowe państw współczesnych*, red. S. Bożyk, M. Grzybowski, Białystok 2012.
- Pugh M., *Votes for Women in Britain 1867–1928*, Historical Association, London 1994.
- Raciborski F., Raciborski J., *Kobiety w roli paprotek*, „Rzeczpospolita” z 28.08.2009 r.
- Sachs M., *Verfassungsrecht II. Grundrechte*, Berlin–Heidelberg–New York 2000.
- Sadowski M., *Małżeństwo w prawie islamu. Wprowadzenie*, Poznań 2015.
- Sękowska-Kozłowska K., *Kontrola implementacji Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet (CEDAW)*, „Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego” 2009, nr 2.
- Shanley M.L., *Marital Slavery and Friendship: John Stuart Mill’s Subjection of Women*, „Political Theory” 1981, nr 2.
- Siemieńska R., *Płeć, zawód, polityka. Udział kobiet w życiu publicznym w Polsce*, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1990.
- Siemieńska R., *Płeć a wybory. Od wyborów parlamentarnych do wyborów prezydenckich*, Instytut Studiów Społecznych, Warszawa 1997.
- Skotnicki K., *Opinia prawna na temat dwóch projektów ustaw o zmianie ustawy z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz.U. Nr 21 poz. 112 z późn. zm.): Poselskiego, zawartego w druku nr 1151; Senackiego, zawartego w druku nr 1350*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 22 sierpnia 2013 r.
- Skotnicki K., *W sprawie wprowadzenia parytetu płci na listach wyborczych*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 3.
- Skotnicki K., *Zasada powszechności w prawie wyborczym*, Łódź 2000.
- Smith H.L., *The British Women’s Suffrage Campaign 1866–1928*, Seminar Studies in History, Longman 2007.
- Smolin M., *Zasada równości płci. Studium komparatystyczne standardów Rady Europy i Unii Europejskiej*, Warszawa 2013.

- Sneider A.L., *Suffragists in Imperial Age: U.S. Expansion and the Women Question, 1870–1929*, Oxford University Press, Oxford 2008.
- Sokolewicz W., *Komentarz do Art. 11*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, pod red. L. Garlickiego, Warszawa 2007.
- Sonik L., *Demokracja parytetowa*, „Rzeczpospolita” z 22 lutego 2010 r.
- Spurek S., *Partie, kobiety, wybory*, Centrum Praw Kobiet, Łódź 2002.
- Szanter S., *Socjologia kobiety*, Wyd. B. Kądziela, Warszawa 1948.
- Szewczyk M., *Parytet płci w ujęciu prawnoporównawczym*, „Studia Iuridica Toruniensia” 2011, T. IX.
- Szmyt A., *W sprawie wprowadzenia parytetu płci na listach wyborczych*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 3.
- Szmyt A., *Parytet lub kwota płci w prawie wyborczym – czy tylko kwestia równości?* [w:] *Prawo w służbie państwu i społeczeństwu*, red. B. Banaś, M. Jabłoński, S. Jarosz – Żukowska, Wrocław 2012.
- Ulicka G., *Demokracja a prawa polityczne kobiet we Francji*, [w:] *Państwo – Demokracja – Samorząd. Księga Jubileuszowa na sześćdziesięciolecie Profesora Eugeniusza Zielińskiego*, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1999.
- Urbaniak K., *Electoral Gender Quota Systems in European Perspective. The Principle of Equality versus Compensatory Measures*, [w:] *Some Issues on Women in Political Media and Socio-economic Space*, pod red. I. Andrzejewicz, A. Balczyńskiej-Kosman, UAM, Poznań 2012.
- Urbaniak K., *Parytety i kwoty wyborcze a Konstytucja RP*, „Przegląd Politologiczny” 2011, nr 2.
- Waldrach H., *Electoral rights for foreign nationals: a comparative overview of regulations in 36 countries*, National Europe Centre Paper No. 73, Paper presented to conference entitled: The Challenges of Immigration and Integration in the European Union and Australia, 18–20 February 2003, University of Sydney.
- Wawrowski Ł., *Polityka równych szans. Instytucjonalne mechanizmy zwiększania partycypacji kobiet w strukturach politycznych na przykładzie państw Unii Europejskiej*, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2007.
- Whitfield B., *The Extension of the Franchise, 1832–1931*, Heinemann, 2001.
- Wieruszewski R., *Zasada równości i niedyskryminacji w świetle orzecznictwa Komitetu Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 4.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, Warszawa 2008.

- Zasada równości w orzecznictwie trybunałów konstytucyjnych*, red. L. Garlicki, J. Trzeciński, Wrocław 1990.
- Witkorska-Święcka A., *Europejska polityka równości płci a równość szans kobiet i mężczyzn na rynku pracy na przykładzie Polski*, [w:] *Równość w Unii Europejskiej. Teoria i praktyka*, red. W. Bakajło, A. Paczesnik, Wrocław 2008.
- Witkowska M., *Zasada równości w stosunkach pracy na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011, nr 1.
- Wojniak J., *Polityka nie ma płci?* <http://ekspertki.org/czytelnia/polityka-nie-ma-plci/> (dostęp: 11.12.2015).
- Vile J.R., *A Companion to the United States Constitution and its Amendments*, 6th ed., Santa Barbara 2015.
- Zdaniuk B., *Wybory parlamentarne we Francji 1789–1914. Problem reprezentatywności wyboru*, Warszawa 2005.
- Ziemkiewicz R., *Chrońmy kobiety przed polityką*, „Rzeczpospolita” z 25 lutego 2010 r.
- Żukowski A., *Partycypacja wyborcza kobiet – wyzwania i dylematy*, Centrum Studiów Wyborczych, TNOiK – Dom Organizatora, Toruń 2011.
- Żukowski A., *Wyborczy cenzus płci – spojrzenie historyczne i globalne*, [w:] *Interpretacje polityki. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Mariuszowi Gulczyńskiemu w 80. rocznicę urodzin*, pod red. R. Bäker, W. Hładkiewicz, A. Małkiewicz, R. Potockiego, Wyd. A. Marszałek, Toruń 2010.
- Żukowski A., *Wybory a reprezentacja polityczna kobiet*, „Studia Wyborcze” 2007, nr 3.